

Naše společnost

časopis Centra pro výzkum veřejného mínění
Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

ročník 13 (2015), číslo 2

Tomáš Samec, Lucie Černá

**Na stejné lodi, ale na kapitánském
můstku: jak čeští politici konstruují
symbolické hranice**

Antonín Paleček

**Sekularizace v pohledu inter-
a intragenerační transmise: ČR
ve srovnání post-komunistických
zemí střední Evropy**

Martin Husák

**Zahraničně obchodní činnost
hudebních vydavatelství
v Československu v období
normalizace: Podnik pro zahraniční
obchod (PZO) Artia**

Barbora Kuprová

**Trendy mimomanželské plodnosti
v České republice po roce 1989**

Vážení čtenáři, vážené čtenářky,

druhé letošní číslo časopisu Naše společnost nabízí dle tradice rozmanité příspěvky z různých oblastí společenských věd, ať už jde o rozmanitost témat, teorií nebo metod.

Tomáš Samec a Lucie Černá nám v prvním článku optikou konstruktivistické a interpretativní sociologie představují výsledky diskurzivní analýzy narativních rozhovorů s politiky tradičních českých politických stran. Na příkladech citací z rozhovorů ukazují, jak (užitím jakých slov, označení, prvků, mechanismů) profesionální politici konstruují symbolické hranice, a staví se tak buď na stejnou, nebo opačnou stranu bariéry s dalšími sociálními aktéry – občany (resp. různými typy občanů), médii nebo politiky jiných „netradičních stran“. Článek tak mimo jiné připomíná, jak mocným nástrojem může být jazyk, ačkoli si to v běžném životě často neuvědomujeme.

Ve druhém článku Antonín Paleček volně navazuje na článek z loňského vydání Naší společnosti a vrací se k tématu inter- a intragenerační transmise náboženského vyznání, tedy procesu, kterým se náboženství ve společnosti reprodukuje – anebo nereprodukuje (pak se společnost stává sekulárnější). Prostřednictvím analýzy dat z mezinárodního výzkumného projektu ISSP 2008 autor porovnává proces sekularizace ve čtyřech zemích postsovětského prostoru – v České a Slovenské republice, Polsku a Maďarsku. Článek ukazuje, že ač byly všechny čtyři země vystaveny působení protináboženské politiky komunistického režimu, výsledek tohoto působení je (z několika důvodů, s nimiž nás článek seznamuje) značně odlišný, pokud jde o míru sekularizace v současných společnostech.

Martin Husák, autor třetího článku, obrací naši pozornost k historii českých hudebních vydavatelství, a to konkrétně k působení Artie, Podniku pro zahraniční obchod, v období normalizace. S pomocí dobového tisku i vlastních rozhovorů s pamětníky nám autor připomíná obchodní činnost Artie, způsob ediční práce i spolupráci s tuzemskými hudebními vydavatelstvími. Ukazuje tak, jak složité bylo pro Artii kormidlování v nejistých vodách zahraničního obchodu, kde bylo třeba brát zřetel nejen na obchodní zájmy, ale také ideologickou nezávadnost vyvážené i dovážené hudby (ostatně důkazem nejednoznačnosti poslání Artie budiž to, že spadala jak do působnosti Ministerstva kultury, tak Ministerstva zahraničního obchodu).

Barbora Kuprová nám v posledním článku tohoto vydání nabízí výsledky analýzy reprodukčního chování vdaných a nevdaných žen. Díky dlouhému časovému období, na které se zaměřuje (1989-2014), zevrubně popisuje trendy, ke kterým ve vývoji plodnosti došlo. Kromě předem tušených poznatků, jako je rostoucí průměrný věk žen při narození prvního dítěte, přináší autorka celou řadu zajímavých poznatků – např. to, že k nárůstu úhrnné plodnosti v ČR na počátku 21. století přispěly zejména nevdané ženy ve věku 25-34 let, vdané ženy ve věku 30-34 let (u obou skupin nárůst intenzity plodnosti) a vdané ženy ve věku 25-29 let (zpomalení dřívějšího poklesu intenzity plodnosti).

Závěrem mi jménem redakce časopisu dovoluji upřímně poděkovat všem autorům, autorkám, recenzentům a recenzentkám, kteří spolupracovali na přípravě tohoto vydání. Věřím, že v něm najdete zajímavé čtení pro dlouhé zimní večery.

Za redakci časopisu vám přeji šťastně prožité svátky a mnoho úspěchů v následujícím roce.

Anežka Příběhová,
výkonná redaktorka

Ukázka citování článků z tohoto čísla:

Příjmení, Jméno. 2015. „Název článku.“ Naše společnost 13 (2):
pp-pp, <http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2015.2.13.xxx>.

Na stejné lodi, ale na kapitánském můstku: jak čeští politici konstruují symbolické hranice¹

Tomáš Samec, Lucie Černá

On the Same Boat, but on the Command Bridge: How Czech Politicians Construct Symbolic Boundaries

Abstract: Levels of trust in political institutions and political actors are constantly low in the Czech Republic. This paper deals with the perspective of professional politicians, which is an unexplored topic in the Czech context. At the same time, we supplement the traditional view of political culture with an approach based on interpretive and constructivist sociology. We focus on the construction of symbolic boundaries by Czech politicians. We pursue a combination of narrative (Ricoeur) and critical discourse analysis (Wodak) based on 21 thematically oriented biographical interviews with politicians from three traditional political parties (ODS, ČSSD, KSČM) who have been actively involved in politics since the early 90's. The findings suggest that the politicians use symbolic boundaries as a cultural instrument for legitimizing their identity, status and practice of "traditional" politics. By defining others, the politicians are able to construct a reality in which they are on the same boat with citizens while standing on the command bridge.

Keywords: political culture, symbolic boundaries, narrative analysis, critical discourse analysis, politicians

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2015.2.13.230>

Vedle povolání politika snad neexistuje další profese, jejíž příslušníci by formálně disponovali velkou mírou moci a jejich prestiž přitom byla tak nízká. Na základě zjištění v rámci našeho předchozího výzkumu laických narativů o politice [Grznár et al. 2014] a výsledků průzkumů veřejného mínění² [Kunštát 2015a; Červenka 2015] lze hovořit o ztrátě důvěry v politiku a formování kolektivních imaginací politiky jako domény apriorně „špinavé“, odpudivé a nemorální. Vzhledem k tomu, že politická činnost v liberálních demokraciích formálně (právně - kodifikováno ústavami) a neformálně (společenskými normami a zvyky) čerpá legitimitu z „lidu“, je možné hovořit o krizi tradiční politiky.³ Tato krize však není otázkou posledních měsíců a týdnů, naopak, jak naznačují citované výzkumy veřejného mínění, jedná se o krizi v jistém ohledu chronickou. Hodnocení politiků a politické situace je negativní dlouhodobě. Olga Shevchenko [2002] tematizuje tuto ambivalenci akutnosti a chroničnosti krize v post-socialistickém kontextu, kdy v Rusku 90. let 20. století nabyla (v tomto případě ekonomicko-politická) krize takové chroničnosti, že pro „obyčejné lidi“ začala být takřka normálním stavem. Chroničnost a akutnost lze vnímat jako dvě strany téže mince v tom smyslu, že diskurzivně jsou různými aktéry aktualizovány (pomocí konkrétních promluv a textů) různé ideje nebo naopak kritizována určitá jednání (typickým příkladem je korupce). Tím je akutnost krize politiky dostatečně zdůrazněna, a tudíž se vytváří legitimita nepolitického řešení problému „správy věcí veřejných“. Nepolitickým řešením může být například důraz na ekonomizující argumenty - efektivitu využívání zdrojů a efektivitu rozhodovacích procesů na úkor politické a ideologické diskuze.⁴ Paradoxní je, že daná (ne)politická hnutí (např. ANO2011, Věci veřejné) často kladou ostentativní důraz na svou nepolitičnost ve snaze diskurzivně zdůraznit symbolický rozdíl mezi nimi a „starými“ politiky k tomu, aby získala zásadní podíl na politické moci. Přitom tento přístup manifestně nepolitické politiky navazuje v akcentaci nepolitičnosti (ať vědomě či nevědomě) na různé myšlenkové tradice⁵, které

se objevovaly v českém a středoevropském prostoru již dříve [Havelka 1998: 458-461].

Vztah veřejnosti k politice a hodnocení politické situace v České republice a dalších post-socialistických státech je dostatečně probádaným tématem [srov. Červenka 2009; Barnes 2006; Kunštát 2006; Vojtíšková 2008: 35-37], avšak perspektiva aktivních politiků v českém společensko-vědním diskurzu dosud uceleně zmapována není. Naší ambicí je zaplnit tuto mezeru a prezentovat výpovědi profesionálních politiků a jejich reakce na silící hlasy o potřebě nepolitické politiky, ať zdůvodňované argumenty ekonomizujícími nebo politicko-teoretickými, např. potřebou přímé demokracie. Otázka důvěry či nedůvěry v politiku v našem pojetí souvisí s politickou kulturou, tedy praxí a hodnocením praxe politiky. V tradiční konceptualizaci politiky v rámci triády *polity - politics - policy* lze chápat politickou kulturu jako praxi a hodnocení praxe vztahující se k dimenzi *politics*. Tento termín označuje procesuální složku politiky, ve které se střetávají nejrůznější aktéři se svými přístupy a zájmy. Prostřednictvím konfliktu či konsensu aktéři své zájmy prosazují, nebo svůj vliv naopak ztrácejí. Jedná se tedy o dynamický proces tvorby politiky, jenž je více či méně konfliktní a ve kterém je nutné se soustředit na zájmy a záměry jednotlivých aktérů či jejich skupin [Fiala, Schubert 2000].

Domníváme se, že existuje souvislost mezi krizí politiky a konstrukcí symbolických hranic mezi různými sociálními skupinami (nejčastěji, ale ne exkluzivně, mezi politiky a občany), jelikož skrze konstrukci symbolických hranic dochází k reifikaci odlišných názorů a představ o sociální realitě. Také při existenci symbolických hranic jen obtížně vzniká vzájemná důvěra aktérů na různé straně hranice. V této souvislosti si klademe v obecné rovině otázku, zda jsou podle aktivních politiků občané a politici obrazně na jedné lodi nebo na opačných stranách propasti. Jinými slovy, zda a mezi jakými skupinami politici konstruují symbolické hranice. Naším cílem je tak zodpovězení konkrétní výzkumné otázky: Jakým způsobem

bem politici narativně (pomocí příběhů s určitou zápletkou) a diskurzivně (formou využívání kategorizací, vymezování se vůči druhým, stereotypizací) symbolické hranice konstruují?

Teoretická východiska

Vycházíme z teoretického rámce interpretativního zkoumání politické kultury, který chápeme jako komplementární k dalším přístupům ke studiu politické kultury v českém kontextu [Vajdová 1996; Vajdová, Kostecký 1997; Škodová 2007]. Přitom se zaměřujeme přímo na praxi politické kultury (jak se „dělá“ politika z perspektivy politiků) spíše než na hodnocení dané kultury občany, jak je v daných výzkumech běžné. Tento přístup lze zasadit do kontextu sociálního konstruktivismu a interakcionistické sociologie, kde je kladen důraz na performativní aspekt sociální reality. Výzkumné nástroje (narrativní, tematicky orientované biografické rozhovory s politiky) tedy považujeme za performativní konstrukce reality vytvářené jak vypravěči, tak posluchači [Atkinson, Delamont 2006].

Zásadním konceptem, který využíváme ve snaze porozumět současné české politické kultuře, je koncept symbolických hranic. Podle Michéle Lamont lze symbolické hranice chápat jako „nástroje, prostřednictvím kterých jedinci a skupiny bojují o definice reality, či se nad nimi shodují“ [Lamont, Molnár 2002: 168]. Symbolická hranice mezi „námi“ a „jimi“ bývá konstruována skrze skupinově sdílené sociální praktiky, kterými je posilována kolektivní identita. Tato hranice je pak bodem, u kterého končí podobnosti a naopak začínají difference a často nerovnosti mezi skupinami [Southerton 2002: 172-173]. S tím souvisí skutečnost, že tvorba symbolických hranic je doprovázena procesy klasifikace a identifikace (tvorby identity) [Ajrouch 2004: 372; Lamont 1995: 350; Lamont, Aksartova 2002: 2]. Spolu s tím, jak lidé konstruují symbolické hranice, tedy klasifikují sebe a ostatní, pracují na vytváření své identity. Prostřednictvím těchto procesů skrze sociální interakce lidé umísťují ostatní do sociálních kategorií, které vycházejí z různého způsobu života, hodnot a postojů. Tvorba symbolických hranic je tedy úzce spojena s konstrukcí identity a definováním morálního statusu aktérů. Z hlediska výzkumného nástroje se tak ukazuje jako adekvátní využití narativních rozhovorů, které představují ideální žánr pro prezentaci a spolu-konstrukci identity vypravěče [Ezzy 1998].

Identitu chápeme podobně jako Richard Jenkins [2008] - jakožto sociální kapacitu, která odkazuje ke schopnosti určit, kdo je kdo, a která je zakořeněna v jazyku. Souvisí s multi-dimenzionální klasifikací lidského světa a naší pozicí v něm jakožto individuí či členů kolektivů. Je založena na představách o tom, kdo jsme, kdo jsou ostatní, co si o nás ostatní myslí a co si my myslíme, že si o nás ostatní myslí. Podstatné je, že identita není statickou entitou, nýbrž má procesuální charakter, je neustále vytvářena a potvrzována v sociálních interakcích. Nejedná se tedy o něco, co člověk má, ale co dělá. Představy o tom, „kdo“ je „kdo“, jsou navíc spojeny s klasifikací druhých, která zpravidla nebývá morálně neutrální; je založena na hodnocení, které vede k hierarchizaci [Sayer 2005]. Identifikace je úzce propojena rovněž s osobními zájmy. Navíc způsoby, jakými nás identifikují druzí, se vztahují k tomu, jak definují naše zájmy a jak definují zájmy své [Jenkins 2008: 6-7, 17].

V rámci narativních rozhovorů lze identifikovat symbolické hranice, které jsou ve vyprávění učiněny explicitními a o kte-

řích se lze domnívat, že je aktéři konstruují k tomu, aby 1) lépe rozuměli světu a mohli tedy jednat jako sociální aktéři; 2) lépe činili svou biografii srozumitelnou posluchačům a tedy aby konstruovali obraz politika skrze sebe-prezentaci. Během analýzy hranic vycházíme z interakcionistického přístupu, jenž prosazují Michael Schwalbe a kolektiv [2000], kteří zdůrazňují nutnost soustředit se na interakční proces, během něhož jsou symbolické hranice lidmi v konkrétním nastavení vytvářeny. Svým přístupem se autoři pokoušejí teoreticky propojit lokální jednání a „vnější“ nerovnosti. V našem konkrétním případě by se jednalo o výzkumnou situaci (vyprávění o světě a politické zkušenosti) a realitu „vnějšího“ žitého světa [srov. Boltanski 2011: 57-61]. Podle Schwalbeho je žádoucí zabývat se vznikem a zejména reprodukcí nerovností, aby bylo možné vysvětlit, že nerovnosti přetrvávají a objevují se v mnoha sociálních kontextech [Schwalbe et al. 2000: 419-421]. Schwalbe a kolektiv identifikují několik procesů, které k reprodukci nerovností napomáhají, přičemž v kontextu našich dat je nejvíce relevantní tzv. vymezování se (*othering*). Tento termín reprezentuje proces, ve kterém jedna skupina definuje druhou, zpravidla slabší s ohledem na symbolické a materiální zdroje. S tím souvisí tvorba kategorií a idejí, které jsou s danou skupinou spojovány, přičemž daná skupina s ohledem na nedostatek zdrojů má nižší možnosti napadat či rozporovat dané kategorie a ideje. Jedná se tak o tvorbu kolektivní identity, jejímž účelem je vytváření či udržování nerovností. Schwalbe a jeho kolegové rozlišují tři typy vymezování se, a to represivní, implicitní a defenzivní [ibid.: 423].

První typ vymezování, jenž je označován jako represivní, je spojen s definováním určité skupiny jakožto morálně či intelektuálně podřadné, což příslušníkům nadřazené skupiny, která tuto definici vytváří, přináší výhody. Implicitní vymezování se projevuje skrze vytváření „mocného virtuálního já“, které je typické pro elity prezentující se jako mocné a úctyhodné, což posiluje jejich kompetence a důvěryhodnost. Implicitní vymezování souvisí s nerovnoměrnou distribucí moci a materiálních zdrojů ve společnosti, která s sebou přináší taktéž rozdílnou míru možností ovlivnit symbolickou realitu, včetně vytváření „mocného já“ [ibid.: 423-425]. Posledním typem vymezování je typ defenzivní, který většinou praktikují skupiny s podřízeným postavením v rámci mocenské asymetrie. Schwalbe a kolektiv [2000] jej spojují se snahou vyhnout se stigmatizaci, jež způsobuje členství v podřízené skupině.

Během designu výzkumného projektu, především v souvislosti s fázemi sběru a analýzy dat, jsme vycházeli z pozice interpretativní, konstruktivistické sociologie [srov. Fay 2015: 70-91]. Z hlediska metod realizace rozhovorů kombinujeme princip narativně a tematicky orientovaného biografického interview (TOBI), kdy je vhodně kombinován důraz na dané téma (hodnocení politiky a konstrukce hranic) a perspektivu vypravěčů, kteří dostávají dostatek prostoru soustředit se na (z jejich pohledu) podstatná témata a vlastní argumentaci [Hájek, Havlík, Nekvapil 2014]. Rozhodnutí analyzovat rozhovory kombinací metod kritické diskurzivní analýzy [Wodak, Meyer 2009] a narativní analýzy [Hájek, Havlík, Nekvapil 2012] koresponduje s teoretickým rámováním projektu. Kritická diskurzivní analýza jako metoda analýzy textu vychází z představy, že promluva není pouze aktem komunikace, ale je sociální praktikou [Wodak, Fairclough 1997]. Jinými slovy se promluvy (texty či mluveným jazykem) sociální svět jen

nepopisuje, ale je (re)produkován, konstituován a formován v souvislosti s mocenskou konfigurací daných aktérů. Přestože různé přístupy v rámci kritické diskurzivní analýzy akcentují odlišné metodické postupy v analýze diskurzů, sdílejí zájem o *moc, ideologii a kritičnost* [Wodak, Meyer 2009: 4]. V našem případě jsou pro nás významné kategorie moci a ideologie, která může být v rozhovorech realizována právě skrze rozdělování „nás“ a „jiných“ (např. na ty „dobré“ a „špatné“) [Van Dijk 1998b: 25].

Data a metody analýzy dat

Design výzkumného projektu, popisovaného v tomto textu, navazuje na rozhovory realizované v rámci výuky magisterského kurzu Politická kultura na Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze v ak.roce 2013/14. Během kurzu studenti a studentky uskutečnili narativní rozhovory se svými rodiči o jejich politické zkušenosti z období socialismu, 90. let 20. století a současnosti [Grznár et. al. 2014]. Naší ambicí bylo doplnit tyto laické výpovědi o politické kultuře o výpovědi „profesionální“, výpovědi politiků, kteří byli aktivní na komunální či celorepublikové politické scéně minimálně od začátku 90. let.

Celkem bylo realizováno 21 rozhovorů s příslušníky „tradičních“ a zároveň voličsky dlouhodobě nejsilnějších politických stran (ODS, ČSSD, KSČM). Tato strategie výběru byla zvolena z toho důvodu, že v rámci těchto stran jsme předpokládali vyšší výskyt členů, kteří jsou v politice aktivní již od 90. let 20. století a zároveň vyšší výskyt členů, kteří mají zkušenost s politikou komunální i celostátní (parlamentní úroveň), přičemž všichni naši vypravěči skutečně měli zkušenost s oběma úrovněmi politiky.⁶ Celkem se rozhovorů zúčastnilo 6 členů ODS, 8 členů ČSSD a 7 členů KSČM.⁷

Interview měla rozsah 45 – 150 minut (průměrně cca 90 minut). Byla vedena podle připraveného scénáře⁸, ale, jak již bylo zmíněno, výzkumníky byl kladen důraz na to, že vypravěči mohou tematizovat různé aspekty jejich zkušenosti s politikou. Otázky výzkumníků tak často měly charakter určitých „výhybek“, které jen přesouvaly proud vyprávění politiků k novým tématům. Rozhovory byly nahrávány a následně přepsány, přičemž během přepisování byly anonymizovány.⁹ Přepsané rozhovory byly nahrány do programu Atlas.ti, v němž byly realizovány první tři kroky analýzy (viz níže).

Během kvalitativní analýzy dat byly kombinovány přístupy narativní a kritické diskurzivní analýzy textu. Teoretický rámec narativní analýzy byl využit k definování naší epistemologické pozice ve vztahu k realizované diskurzivní analýze. Významným konceptuálním rámcem je zde Ricoeurův integrativní model vyprávění, kde operuje s pojmem *mimésis*: tvůrčí nápodoba světa a dění ve světě [Ricoeur citován in Hájek, Havlík, Nekvapil 2012: 211]. Zásadní je přitom trojí moment *mimésis*: předporozumění vypravěče světu, tvorba aktuálního vyprávění a zápletky a následné porozumění posluchačem [Hájek, Havlík, Nekvapil 2012: 211-212]. V tomto smyslu data (rozhovory) chápeme jako dvojité sociálně konstruovaná: politici konstruují své výpovědi s ohledem na posluchače (výzkumníci zastupující generalizovaného druhého - veřejnost) a vyprávění a významy v rámci daného narativu jsou konfigurovány v kooperaci vypravěč – posluchač [De Fina 2009]. Následně během čtení přepisů jsou výpovědi

(nyní v podobě textů) rekonfigurovány výzkumníky a jejich význam je tak znovu interpretován.

Analýza výpovědi politiků proběhla v následujících krocích, které se v některých případech částečně časově překrývaly:

1. Čtení rozhovorů a výběr tří hlavních okruhů k tematické analýze [Ryan, Bernard 2003; Van Dijk 1998a: 266] – a) politická socializace – „stávání se politikem“, b) vztahování se k politice: emické definice politiky, každodennost politiky, role ideologie a c) symbolické hranice: hodnocení toho, jak se k politice podle politiků vztahují občané, a tematizace „obyčejných lidí“, veřejnosti, občanů a jiných politiků v narativech.
2. Kódování dat s ohledem na tematickou podobnost (celkem 8 kódů, 265 citací).
3. Výběr hlavního analytického tématu, tedy symbolických hranic, a identifikace aktérů (např. „politici“, „občané“, „médiá“ atd.) v rámci citací z rozhovorů.
4. Vybrání relevantních citací na základě tematické podobnosti: téma - konstrukce symbolických hranic. Celkem byl výskyt daného tématu zaznamenán v 69 citacích z 265 kódovaných citací. Konstrukce symbolické hranice byla kódována, jakmile proběhla narativizace určitého vymezení skupiny nebo zástupce skupiny vůči jiné skupině nebo vůči zástupci jiné skupiny.
5. Diskurzivní analýza [Reisigl, Wodak 2001]: provedena na 69 citacích z rozhovorů, přičemž byly stanoveny následující kategorie analýzy: a) kategorizace „my“ a „oni“, b) využití metafor, metonymií, c) procesy stereotypizace, d) využívané přísudky, e) argumentační topoi, f) zápletky úryvku a g) intenzifikace - využití expresivních výrazů.
6. Systematizace výsledků analýzy a přidání dvou nových subkategorií pro analýzu „my“ a „oni“ – a) kdo je podle vypravěče iniciátor mobilizace symbolické hranice a b) obsah hranice.

Výsledky analýzy

Cílem analýzy bylo odpovědět na otázku, jakým způsobem politici konstruují symbolické hranice vůči jiným společenským skupinám (občané, média) nebo případně vůči jiným politikům. V užším výzkumném kontextu tak bylo snahou přispět k porozumění toho, do jaké míry politici, ze své vlastní perspektivy, sdílejí společnou interpretační perspektivu s občany vůči předmětu a praxi politiky. Obrazně řečeno - zda plují společně na jedné lodi nebo stojí na různých okrajích propasti. V průběhu analýzy byly identifikovány celkem 4 hlavní symbolické hranice, které byly vypravěči mobilizovány k interpretaci světa české politiky. Jedná se o hranice mezi 1) politiky a lidmi, 2) jedněmi politiky a druhými politiky, 3) jedněmi lidmi a druhými lidmi a 4) politiky a médii. Jednotlivé kategorie (sociální skupiny) přitom obsahují další subkategorie, které jsou spolu s přehledem četnosti jejich výskytů prezentovány v tabulce č. 1. Těžištěm je kvalitativní analýza výroků a vztahů mezi jednotlivými kategoriemi, četnosti jsou uvedeny pouze pro lepší přehlednost situace vytváření symbolických hranic. V některých citacích se vyskytovalo více typů symbolických hranic, nebo naopak žádný druh nebyl identifikován jako dostatečně „silný“ (např. diference mezi „oni“ a „my“ nebyla

Tabulka č. 1: Kategorie symbolických hranic

Symbolická hranice	Mobilizátor hranice	Subkategorie symbolické hranice
Politici X Lidé (35 krát z 69 citací)	Lidé (20) Vypravěč (13) Politici (1) Rodina vypravěče (1) Média (1)	Politici X Lidé (19 z 35 citací) Stranici X Lidé (4 z 35) Politici X Občané (3 z 35) Politici X Veřejnost (2 z 35) Politici X Mladí lidé (2 z 35) Politici X Obyvatelé (1 z 35) Politici X Společnost (1 z 35) Komunisté X Lidé (3 z 35) Komunisté X Média (1 z 35)
Politici X Politici (20 krát z 69 citací)	Vypravěč (13) Lidé (2) Kolegové stranici (1) Noví politici (1)	„Dobří“ X „Špatní“ (9 z 20 citací) „Tradiční“ X „Noví“ (8 z 20) Komunální X „Vysoká“ (5 z 20) Vypravěč X Spolustranici (1 z 20)
Lidé X Lidé (5 krát z 69 citací)	Vypravěč (4) Lidé (1)	Neinformovaní x Informovaní (1 z 5 citací) Malá města X Velká města (1 z 5) Podvodníci X Lidé (1 z 5) Intelektuálové X „Obyčejní“ lidé (1 z 5) Neangažovaní X Angažovaní (1 z 5)
Politici X Média (3 krát z 69 citací)	Vypravěč (1) Média (1) Lidé (1)	Politici X Média (2 z 3 citací) Politici a lidé X Média a zbohatlíci (1 z 3)

Zdroj: Vlastní výzkum

explicitní a proto v 9 z 69 citací nebylo možné identifikovat diferencované skupiny).

1. Symbolická hranice: politici x lidé

Hranice, kterou vypravěči mobilizují nejčastěji a která je z narativního hlediska nejsnadněji vytvářena (umožňuje vytvořit silnou a srozumitelnou zápletku), je hranice mezi politiky a „obyčejnými lidmi“. Ve výpovědích politiků je možné identifikovat zhruba stejný podíl těch, kteří hranici mobilizují: v polovině citací je to samotný vypravěč, v polovině citací jsou to pak podle vypravěče lidé, kteří hranice vůči politikům vytváří. V případech, kdy hranici mobilizuje samotný vypravěč, je nejčastěji užíván topos politické zodpovědnosti, která je přisuzována občanům, respektive „obyčejným lidem“ je přisuzován významný podíl na celkové politické zodpovědnosti. Argumentace vypravěčů směřuje k tomu, že v demokracii mají občané zodpovědnost za podobu politiky, a jako chybná je odmítána představa, že tuto zodpovědnost mají pouze profesionální politici. Politici se tak vymezují vůči lidem, kteří jsou pasivní, neangažovaní a nevyužívají takových možností kritiky, jež jsou jim ústavně či legislativně zaručeny. Naproti tomu podle nich takoví občané na politiku jen nadávají a mají tendenci přebírat mediální obraz politiky, který je podle vypravěčů vykreslován jako výrazně negativnější než realita a kde jsou přehlíženy dílčí každodenní úspěchy. Nelze jednoznačně tvrdit, že by vypravěči odsuzovali veřejnost jako celek. Nicméně když konstruují tento typ symbolické hranice, tak často diskurzivně praktikují stereotypizaci „obyčejných lidí“ jako

pasivních, čímž zplošňují politickou realitu, a opomíjejí tak občanskou společnost, aktivisty a *bottom-up* iniciativy.

Vypravěči přiznávají, že politická situace není ideální, nicméně rozehrávají určitou *blame game*, kdy přisuzují zásadní díl odpovědnosti občanům, bez jejichž (z pohledu politiků vhodných) participace (i skrze aktivizaci v politických stranách) nebude možné situaci zlepšit. Uplatňují se zde dva zdánlivě protichůdné procesy vymezování: represivní a defenzivní. Na jednu stranu jsou „ti druzí“ (nezodpovědní občané) negativně hodnoceni a dehonestováni (oproti občanům zodpovědným či oproti „správným“ politikům) - proces represivního vymezování se. Na druhou stranu jsou vypravěči v určité defenzivě, kdy skrze rozšiřování zodpovědnosti na další obhajují vlastní skupinu jako hodnou respektu (stav není pouze „jejich chybou“) - defenzivní typ vymezování se. V praxi se zde uplatňuje teoretický model ideologického čtverce, kde podle Van Dijka [1998a: 267] komunikační aktéři zdůrazňují pozitivní vlastnosti/skutečnosti ohledně vlastní skupiny a zamlčují je o těch „druhých“ a zároveň zamlčují negativní vlastnosti/skutečnosti o vlastní skupině, přičemž je zdůrazňují u těch „druhých“.

Citace č. 1: „*Já jsem na všech úrovních zastupitelů de facto jak říkám od roku 98 a málo, jestli, to se dá spočítat na prstech jedny ruky, nebo dvou abych nepřeháněl, lidí který tam vystoupě, přijdou na to zastupitelstvo, svoje právo tam vystoupit a říct, hele starosto jsi blbec, protože neděláš tohle, rozumíte, nikdo by mu hlav neutrh. Ale kritizovat, nadávat, rozumíte mi, je to jenom otázka si ten čas přece najít.*“ (hranice politici x lidé, hranici mobilizuje vypravěč)¹⁰

Citace č. 2: „*Já to moc nechápu, jo, já to moc nechápu. Tak buďto jsem se se všim spokojenej a pak nemám na co nadávat, anebo spokojenej nejsem, a pak musím něco dělat, aby jako ke změně toho, toho stavu, ale nadávání jako takový, to je taková trapnost, která (...) která ničemu, ničemu jaksi neprospívá, nic nikam neposouvá, jo. Skoro bych řek, že, é, že způsobuje, že si lidi akorát ten stav, kterej je, nedobřej podle jejich názoru, že si ho konzervují akorát.*“ (hranice politici x lidé, hranici mobilizuje vypravěč)

Významná je ve výpovědích zároveň symbolická konstrukce politiky jako specifického povolání a řemesla, která se pojí s toposem tradice, v rámci něhož jsou to v zásadě jen tradiční politické strany, které jsou schopné realizovat ideje liberální demokracie a zároveň umožnit efektivní řízení společnosti. Vypravěči přiznávají, že jsou si vědomi, že politické strany zápasí o svou legitimitu s novými hnutími.

Citace č. 3: „*Ta politika je řemeslo samo o sobě, je to určitá profesní skupina lidí, která pokud má tu možnost, se má možnost se přece jenom trošku, až na nějaký vizionáře typu Dienstbiera, ale to je mimo kolonku, zapouzdřuje a vytváří si ten vlastní svět, takže dělá to svoje řemeslo, jako ho dělá hodinář, tak jako ho dělá kdokoliv jině, jo. Je pravda, že je to trošičku jiný a že sami by měli to cejtit. To, že necejtí, je daný tím, že ty mechanismy nejsou třeba tak úplně nastavený, a ty lidi jich hlavně nevyužívaj, v tom je celý problém. (...) Ale když prostě se k tomu postavíte, to co vám ta ústava a další věci umožňujou, tak se prosadíte.*“ (hranice politici x lidé, hranici mobilizuje vypravěč)

Téma odporu k politickým stranám a stigmatizace politiky se objevuje zejména ve výpovědích, kde jsou mobilizátorem symbolické hranice podle vypravěče lidé. Lidé podle politiků vnímají politiku jako „špinavou“ a nemorální doménu veřejného života. V této souvislosti vypravěči do značné míry kritizují média jako aktéry, kteří konstruují tento obraz politiky. Vypravěči v tomto kontextu rozlišují mezi „vysokou“ a komunální politikou, v níž je podle nich výhodou, že občané vidí konkrétní výsledky, byť jsou politici zároveň blíže případné konkrétní kritice z jejich strany. Na druhou stranu negativní percepce vysoké politiky jako špinavé činnosti podle nich postupně prostupuje i na úroveň politiky komunální. V těchto výpovědích se projevuje nejvýrazněji proces implicitního vymezování se, kdy daná skupina (profesionální politici) více či méně implicitně „počítá“ s tím, že by si v ideálním případě mohli díky příslušnosti k této skupině (komunálních politiků) nárokovat určitý status. Zároveň jsou schopni reflektovat, že realita je pro komunální politiky komplikovanější ve smyslu rizika jejich stigmatizace.

Citace č. 4: „*Řada lidí si svůj vlastní životní problém, svůj neúspěch, řeší tak, že hledá viníka někde jinde, a protože politik je vidět, je to bytost nějaká, se stal fackovacím panákem, kdy si řada lidí své vlastní neúspěchy a svou vlastní těžkou situaci řeší tím, že říká 'on za to může'.*“ (hranice politici x lidé, hranici mobilizují lidé)

Citace č. 5: „*Jo, tak, takže v tomhleto směru to [politika] svinstvo určitě je, no a bohužel tohleto nám odrazuje lidi i na tý místní úrovni, že si potom řeknou: Ono je to svinstvo třeba i na tom zastupitelstvu, kdy rozhodnou o já nevím, cenách pozemků, rozhodnou tam o prodejích, rozhodnou tam cenách odvozu komunálního odpadu a tak dále, jo.*“ (hranice politici x lidé, hranici mobilizují lidé)

2. Symbolická hranice: politici x politici

Jako druhá byla nejčastěji mobilizována symbolická hranice mezi politiky, k nimž se řadil vypravěč, a jinými politiky. V tomto případě převažoval jako aktér mobilizující hranici sám vypravěč. Nejčastější hranice překvapivě neprobíhala podle stranické příslušnosti nebo vyznávaných politických idejí. Nejčastěji byla symbolická hranice konstruována s odkazem na morálku různých skupin politiků. Jedni politici („my“) jsou ve výpovědích ti, kteří jsou schopni hájit zájmy společnosti a občanů, zatímco ti „špatní“ („oni“) prosazují zájmy partikulární nebo vlastní. Tato diferenciací byla podpořena další hranicí, kterou vypravěči vedli mezi politiky tradičními (z tradičních politických stran) a politiky novými (nová hnutí, případně nestranici), kde je podle vypravěčů ještě výraznější riziko toho, že nebudou zastávat ono „tradiční“ pojetí politiky jako povolání.

Citace č. 6: „*Tak politika není svinstvo, politika je prosazování nějakých cílů a sviňárny můžou dělat konkrétní lidi, tak jako i v jiných oborech činnosti. A nepochybně tam dost takových vždycky bude, protože když se někde koncentruje moc a ekonomický vliv, tak to vždycky bude přitahovat lidi, kteří nebudou sledovat obecně prospěšné cíle, ale nějaký svůj zájem. Ale na druhou stranu, když ti ostatní je v tom nechají, tak o to horší to bude.*“ (hranice mezi „správnými“ a „špatnými“ politiky)

Citace č. 7: „*Ale bohužel jsou tací, který potom degenerujou tu politiku. Protože ty lidi potom měřej každýho politika jedním a tím samým metrem. Tak to prostě je. Prostě ty špatný příklady zůstávají v hlavách té veřejnosti délsí dobu a ten člověk má potom tendenci podle tohoto špatného příkladu hodnotit všechny ostatní.*“ (hranice mezi „správnými“ a „špatnými“ politiky)

Hlavní sdílenou zápletkou ve výpovědích politiků v rámci této hranice je, že pouze tradiční politické strany (a jejich příslušníci) jsou schopné praktikovat „správnou“ politiku (tj. demokratickou - hledící na zájmy většiny občanů). Opět se zde vyskytuje étos politiky jako specifické profese, který je podle vypravěčů spojen s tím, že politikem se nelze „stát přes noc“, nýbrž je nutné postupně sbírat politické zkušenosti a respektovat existující institucionální tradice (např. jednací řady atd.). Přes symbolickou diferenciací vypravěči uznávají popularitu nových „protestních“ hnutí, přičemž označují média jako zásadního aktéra, který umožňuje popularitě nových politiků růst díky jejich finančním zdrojům, a to i přes jejich (podle vypravěčů) ne vždy dostatečnou profesionalitu, cit pro demokracii a legislativní proces. Jak bylo již zmíněno, podle vypravěčů média vytvářejí hodnotící rámec, ve kterém je politika vykreslována jako nedůvěryhodná, politici nezodpovědní a prospěchářští, a povolání profesionálního politika je proto stigmatizující. V důsledku toho je jednou ze strategicky výhodných cest sebe prezentace politiků negativně prezentovat „nepolitické“ angažmá v politice, díky kterému je možné být společensky populární. Také v tomto typu symbolické hranice tedy vypravěči praktikují Van Dijkův ideologický čtverec [Van Dijk 1998a: 267], což implikuje, že jejich výpovědi nejsou ideologicky indiferentní, naopak snaží se přesvědčit výzkumníka (a generalizovaného posluchače/čtenáře) o určité koncepci „správné“ politiky, zatímco odsuzují „tu špatnou“ politiku ve formě nových, podle nich nedůvěryhodných, hnutí, nemajících dostatečnou politickou praxi.

Citace č. 8: „Ovšem ta parta, kterou jsem po těch volbách 2010 tady našla, ty poslanci, něco tak strašnou partu jsem nezažila a myslím, že nejsem sama, kdo to říká. Věci veřejné, to bylo vidět, sbor diletantů, který si myslí, tak teď bude přestávka, tak bude. To říkám takový primitivní příklad, ale oni prostě ani neměli přečtený ten jednací řád. Zkrátka nerozhlíželi se měsíc, dva, jak to tu chodí. Hned rozhodovat, a to se samozřejmě dostávali do sporů, to nešlo.“ (hranice mezi “tradičními” a “novými” politiky)

Citace č. 9: „Ale pak si uvědomit to zjednodušení, čili každé podnikatel je zloděj, každé politik je debil a bohužel ty noviny to cpou do těch lidí. No a potom, když se v podstatě najde někdo, kdo má peníze na to, aby se na týhle vlně svezl, tak se z něj stává odborník, on jde do politiky, on není politik, on dělá politiku.“ (hranice mezi “tradičními” a “novými” politiky)

Při konstrukci této hranice se mnohem více diskurzivně projevovalo vymezování represivní a implicitní, zatímco typ defenzivní nebyl téměř přítomen. Vypravěči zcela jasně hierarchizovali ty správné (tradiční) politiky vůči prospěchářům, kteří do politiky jdou jen sledovat vlastní či partikulární zájmy. Implicitní je zde představa o výlučnosti politického povolání a o určitém étosu, který se s daným povoláním v ideálním případě pojí (odpovědnost za zájem celku - zájem většiny občanů).

3. Symbolická hranice: lidé x lidé

Symbolická hranice, kterou konstruují vypravěči mezi různými skupinami lidí, je z hlediska analytické relevance spíše doplňující. Topoi využívané při konstrukci této hranice jsou podobné jako ty, zmiňované v souvislosti s první symbolickou hranicí (topos politické zodpovědnosti, topos tradice). Hranice je konstruována mezi lidmi angažovanými, informovanými a na druhou stranu neangažovanými, neinformovanými. Z hlediska typologie vymezování je zde zcela jasný důraz na represivitu a hierarchizaci daných skupin, kdy “ti druzí” jsou zároveň většinou “ti horší”, nicméně nižší status “těch druhých” je argumentován tím, že “ti druzí” jsou v některých případech sami iniciátory symbolických hranic.

Citace č. 10: *Já bych, já bych řekla, že [lidé] jsou většinou znechucení, silně znechucení a vůbec se jim nedivím. Protože takový ty šarvátky a to, co vyplouvá, to je, zprávy představují černou kroniku, protože tam je, kdo kde naboural, kdo koho zavraždil, a kdo co ukradl. Anebo koho podplatil. To je mínění veřejnosti, ale bohužel většina veřejnosti se o to hlouběji nezajímá, a pak právě při volbách to, co slyšíš těsně před tím, tak to berou jako „řekla to televize, to je pravda,“ a podle toho se rozhodují, a před těma volbama to platí jenom v tom případě, kdo má víc peněz, ten mluví naposled.* (hranice informovaní x neinformovaní lidé, hranici mobilizuje vypravěč)

4. Symbolická hranice: politici x média

Přestože se na první pohled může jevit tato symbolická hranice jako kvantitativně málo zastoupená, a proto nevýznamná, jsou reference k médiím jako aktérům významné pro mobilizaci hranic mezi jinými aktéry (politiky a lidmi, politiky a politiky), kdy se celkem vyskytují v dalších 7 citacích. Média jsou v tomto smyslu politiky odsuzována v obecné rovině pro svou takřka apriorní zaujatost vůči politikům a pro senzacechtivost, s níž jsou rozehrávány konkrétní kauzy, které následně ničí celkový obraz politiky. Vypravěči také kritizovali konkrétně přílišnou moc médií, kdy mohou politikovi snadno zničit

před voliči pověst nebo mohou sloužit nejasným partikulárním zájmům a mocenským bojům. Podle politiků tak média do značné míry přispívají k prohlubování propasti mezi politiky a lidmi. Ve vyprávěních nicméně chybí normativní ideál médií, představa „jak by měla vypadat“, absentuje například představa o kritické roli médií a převládá imaginace médií jako prostředku politické likvidace politických oponentů. V zásadě zde převládá velmi defenzivní přístup k vymezování, který je nicméně kombinován s implicitní představou, že politik by měl být v jistém smyslu “hájen” před útoky médií. Tuto představu, která není vyslovovaná, by bylo možné propojit s představou o výlučnosti politiky jako specifického povolání.

Citace č. 11: *“Tak občané asi viděj, viděj temnej obraz, takovej obraz oni vnímaj, jakěj jim daj média. Hlavně teda televizní. Zase si myslím, že bylo hodně špatně, že vůbec jako ty média jsou v rukou tadytěch zbohatlíků a těchletěch podnikatelů. Který vlastně určujou teda nás jako. No a to jsem říkal i těm... Já jim říkám: ‘to je přesně, to je nejvyšší forma toho uplácení a korupce.’ Že vlastně veškerý ten mediální obraz se dělá tak, aby z toho měla určitá skupina výhody. A pak teprv na čtvrtém místě se myslí na ty... Na ty lidi, který maj ty hubený příjmy a tak dále. Na ty rodiny s dětma.”* (hranice mezi politiky a médií, hranici mobilizována vypravěčem)

Konstruované symbolické hranice jsou vizualizovány ve shrnujícím schématu (schéma č. 1), které má zdůraznit právě roli médií, jak ji vnímají vypravěči, kdy jsou média využívána těmi “špatnými” politiky pro dosahování jejich zájmů a cílů a kdy míří na ty občany, kteří se neangažují a mají ohledně politické situace řádově nižší přehled než “aktivní občané” a proto mají tendenci snadněji podléhat mediálním zjednodušením sociální reality. Šipky zdůrazňují toky informací a směry ovlivňování tak, jak jsou vnímány samotnými vypravěči, nereprezentují tak procesy, které probíhají „objektivně“ v sociální realitě.

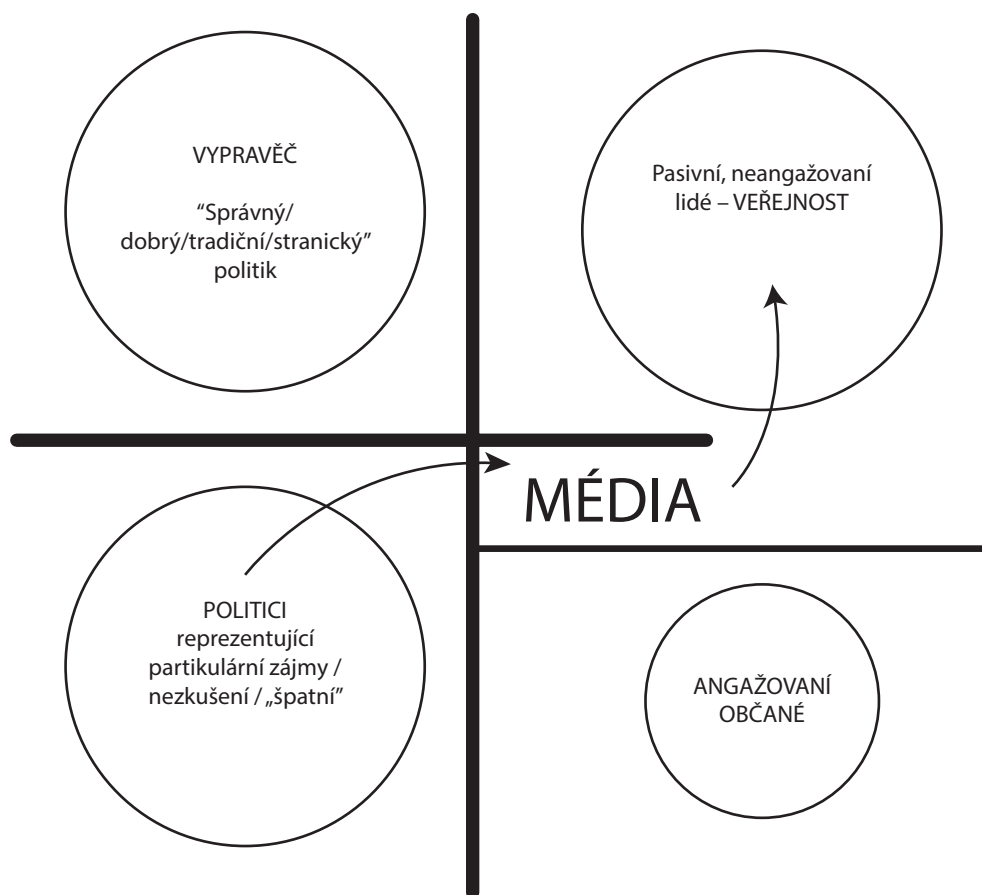
Interpretace zjištění

Interpretace výsledků analýzy a prezentovaných zjištění je nutné zasadit do různých kontextů. Především je to teoretický rámec, ze kterého vycházíme a dle něhož chápeme symbolické hranice jako nástroje konstrukce osobní a skupinové identity skrze procesy vymezování se vůči „jiným“ [Schwalbe et al. 2000], případně skrze jejich morální hodnocení [Sayer 2005]. V teoretické části navrhuje zaměřit se na typologii *vymezování se vůči jiným*, které nabývá tří různých podob: represivního, implicitního a defenzivního [Schwalbe et al. 2000: 423].

Represivní a implicitní odcizování je obecně spojováno se skupinou, která je v nadřazené pozici vůči druhé skupině, zatímco defenzivní typ je spojen s pozicí v podřízené skupině. Ukazuje se však, že toto teoretické dělení má své limity a že mocenské asymetrie jsou komplexnější. Politici sice disponují formální mocí, avšak jejich represivní a implicitní konstrukce hranic byla často provázena diskurzivními projevy, které je možné interpretovat jako defenzivní. Tato skutečnost může vyplývat z toho, že politici jsou vystaveni značné stigmatizaci ze strany občanů a médií. Nepraktikují tedy pouze “silové” vymezování se vůči druhým (reprezentované například hranicemi mezi “správnými” politiky x “špatnými” politiky), ale i subtilnější vymezování, doplněné o defenzivní dimenzi. Tímto způsobem tak legitimizují své identity, výkon politické

Schéma č. 1 - Vizualizace symbolických hranic konstruovaných ve výpovědích politiků

Zdroj: Vlastní výzkum

praxe a systém jako takový vůči těm, kteří jej zpochybňují a prezentují alternativní, kvazi-nepolitický rámec. Snahu politiků o určité definování situace ilustruje také to, že se v narativních často objevuje využívání tzv. ideologického čtverce [Van Dijk 1998a], což implikuje, že se politici snaží posluchače přesvědčit o svém výkladu reality [srov. Van Dijk 2006: 363-368] a zároveň jej přesvědčit o tom, že jejich identita je morálně správná.

V tomto smyslu představují symbolické hranice paradoxně prostředek k tomu, aby politici dokázali legitimizovat svou přítomnost v politice. Tím, že se symbolicky vymezí vůči jiným politikům, nepolitikům, pasivním občanům, lidem, kteří nadávají, ale formálně se neangažují, obhajují svůj profesní status politika a status politiky jako specifického povolání. Specifčnost povolání tkví v tom, že v něm panují určitá sociální pravidla a zvyklosti (podobně jako při výkonu jiných povolání). Profese, respektive status „správného“ politika, také není přístupná „ne-členům“ instantně a bezpodmínečně, je nutné jej postupnými kroky a praxí získat. Zároveň však správný výkon tohoto povolání klade nároky na jeho vykonavatele tím, že by měl reprezentovat zájmy ideálně celé nebo alespoň většiny společnosti a ne pouze její části. Politici tak diskurzivně konstruují hranice, aby obhájili narativní zápletku, kterou bychom mohli v rámci námořní metafory parafrázovat: „Jsme s vámi (občany) na jedné lodi, ale zároveň musíme stát na kapitánském můstku a je to tak správné.“ Symbolické hranice tak mohou sloužit k legitimizaci určitých stávajících mocenských

nerovností [srov. Schwalbe et al. 2000], ale také paradoxně k tomu, aby se prostřednictvím vymezení a distinkce politici dokázali integrovat do celku skrze obhajobu svého do určité míry výlučného, ovšem z hlediska potenciální stigmatizace rizikového statusu.

Závěr

V tomto textu jsme reagovali na fenomén vysoké míry nedůvěry v tradiční politiku a politiky a z toho pramenící chronickou krizi politiky v českém kontextu. Navrhujeme nahlížet tuto situaci perspektivou interpretativní sociologie a zkoumat ji také ze strany aktivních politiků, jejichž hodnocení situace je zatím do značné míry nezmapované. Zabýváme se problémem nízké důvěry v politiku a politiky z perspektivy zkoumání politické kultury skrze aktéřské výpovědi. Jelikož se zdá být pro danou politickou krizi symptomatické, že občané vnímají politiku a politiky jako „ty druhé“, odloučené od jejich každodenní reality, což vyplývá i z našich předchozích výzkumů, našim rozhodnutím bylo zaměřit se na symbolické hranice, které jsou ve vztahu k „jiným“ konstruovány aktivními politiky. Na základě 21 narativních rozhovorů s politiky tří největších tradičních stran (ODS, ČSSD, KSČM), kteří byli aktivní v politice na lokální a/nebo celostátní úrovni od 90. let 20. století, jsme realizovali diskurzivní analýzu jejich výpovědí.

Koncept symbolických hranic [Lamont, Molnár 2002] využíváme v duchu symbolického konstruktivismu, přičemž

naše teoretické východisko pro analýzu dat vychází z Ricoeu-rovského přístupu k narativní analýze [Ricoeur 2000; Hájek, Havlík, Nekvapil 2012] a z přístupů kritické diskurzivní analýzy [Wodak, Meyer 2009; Reissigl, Wodak 2001; Van Dijk 1998a]. Jinými slovy vycházíme z předpokladu, že vypravěči nekonstruují symbolické hranice nahodile, ale více či méně záměrně sledují určitý (narativní) cíl – velkou zápletku svého příběhu, přičemž touto zápletkou má být prezentace *morálně správné identity vypravěče - politika*. Cílem politiků je přesvědčit posluchače o takové definici situace, jež by jim umožnila legitimizovat status, který je do značné míry stigmatizovaný, a legitimizovat to, že mohou disponovat formální mocí – stát na kapitánském můstku.

Politici konstruují symbolické hranice mezi různými skupinami: 1) politici a občané, 2) politici a jiní politici, 3) jedni lidé a jiní lidé a 4) politici a média. Zápletky, které byly mezi vypravěči nejoblíbenější a také z našeho analytického hlediska “nejsnáze” konstruované, byly zaznamenány ve vztahu k hranici politici a občané. Pro tuto hranici byla charakteristická distinkce mezi politiky jakožto reprezentanty specifického povolání a těmi občany, kteří jsou kritičtí a naštvaní, přitom neangažovaní a neaktivní. Diskurzivní prvek, který je v konstrukci hranic významný, je koncept politické zodpovědnosti. Politici tematizují politickou zodpovědnost občanů (podle nich nedostatečnou), aby legitimizovali konstrukci hranice. Zároveň jim koncept zodpovědnosti za společnost a většinu občanů umožňuje konstruovat hranice mezi “správnými” a “špatnými” politiky (což se v některých případech překrývá s “tradičními” a “novými” politiky). Podle nich je možné učinit distinkci mezi politiky, kteří zastávají jen vlastní či partikulární zájmy, a těmi, kteří pracují pro dobro celku. Pointou zde je, že “ti špatní” obrazně řečeno ztrácejí nárok na to, být na kapitánském můstku společně s těmi “správnými”. V tomto ohledu se nabízí jako předmět dalšího výzkumu hodnocení politiky a politické kultury zástupci nových politických hnutí (např. ANO2011), případně perspektiva politických aktivistů, kteří ve výpovědích politiků nebyli takřka tematizováni.

Politici se často nacházejí v ambivalentní pozici, kdy disponují velkou mírou moci, avšak čelí riziku stigmatizace

s ohledem na nízkou prestiž svého povolání. Nemohou tedy činit symbolické hranice jen vymezováním se represivním způsobem, ale narativizují i další implicitní a defenzivní módy odcizení, aby byly jimi budované hranice legitimní. Jako dobrý příklad kombinace různých typů vymezování zde fungují média, která hrají značnou roli v procesu formování hranic a vymezení se vůči „jiným“. Média jsou veskrze hodnocena jako negativně ovlivňující politickou kulturu, jelikož zkrslují pohled občanů na politickou realitu (tím přispívají podle vypravěčů k vytváření hranic) a umožňují dehonestaci konkrétních politiků.

Konkrétním závěrem tedy je, že tradiční, profesionální politici narativně konstruují symbolické hranice vůči „jiným“, aby obhájili svou pozici, identitu a tradiční praxi politiky. Zdá se, že v kontextu současného úspěchu nových politických hnutí je z ideologického hlediska důležitá tato diskurzivní kompetence, kterou je však často obtížné realizovat v médiích, zatímco žánr narativního rozhovoru poskytuje politikům větší prostor pro sebe prezentaci a sebeospravedlnění. Z hlediska aktivních politiků je možné vnímat symbolické hranice jako nástroje reifikace tradiční politiky, která v jejich pojetí „brání“ prvkům nepolitického v politice, jež by mohly v konečném důsledku ohrozit fungování společnosti (neschopnost veřejné správy, důraz na partikulární zájmy). Symbolické hranice tak slouží ke konstrukci a současné legitimizaci statusu politika jako aktéra vykonávajícího specifické povolání, který však zároveň respektuje zájmy všech občanů. Nachází se tedy na společné lodi se všemi občany, ale zároveň je na kapitánském můstku. Obecnějším příspěvkem ke studiu politické kultury (a v širším pojetí i k soudržnosti společnosti jako celku) pak může být zjištění, že symbolické hranice mohou sloužit nejen k hierarchizaci rozdílných skupin, ale mohou rovněž představovat určité kulturní nástroje, jež obhájují a legitimizují danou stigmatizovanou skupinu.

literatura

- Ajrouch, Kristine J. 2004. „Gender, Race and Symbolic Boundaries: Contested Spaces of Identity among Arab American Adolescents.” *Sociological Perspectives* 47 (4): 371-391, <http://dx.doi.org/10.1525/sop.2004.47.4.371>.
- Atkinson, Paul, Sara Delamont. 2006. „Rescuing Narrative from Qualitative Research.” *Narrative Inquiry* 16 (1): 164-172, <http://dx.doi.org/10.1075/ni.16.1.21atk>.
- Barnes, Samuel H. 2006. „The Changing Political Participation of Postcommunist Citizens.” *International Journal of Sociology* 36 (2): 76-98, <http://dx.doi.org/10.2753/IJS0020-7659360203>.
- Boltanski, Luc. 2011. *On Critique: A Sociology of Emancipation*. Cambridge: Polity Press.
- Červenka, Jan. 2009. „Občanská kultura v ČR z pohledu výzkumu veřejného mínění.” *Naše společnost* 7 (2): 3 - 15.
- Červenka, Jan. 2015. „Politická kultura veřejně činných lidí – březen 2015.” *Tisková zpráva CVVM* z 1. 4. 2015. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- De Fina, Anna. 2009. „Narratives in Interview - The Case of Accounts: For an Interactional Approach to Narrative Genres.” *Narrative Inquiry* 19 (2): 233-258, <http://dx.doi.org/10.1075/ni.19.2.03def>.
- Ezzy, Douglas. 1998. „Theorizing Narrative Identity: Symbolic Interactionism and Hermeneutics.” *The Sociological Quarterly* 39 (2): 239-252, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1533-8525.1998.tb00502.x>.
- Fay, Brian. 2015. *Social Theory and Political Practice*. Oxfordshire, England: Routledge.

- Fiala, Petr, Klaus Schubert. 2000. *Moderní analýza politiky: Uvedení do teorii a metod policy analysis*. Brno: Barrister & Principal.
- Grznár, Miroslav, Petra A. Beránková, Lucie Černá, Tomáš Samec. 2014. „Politická kultura v narativech: kulturní repertoriary vztahování se k současné politice.“ *AntropoWebzin* 3-4: 139-150.
- Hájek, Martin, Martin Havlík, Jiří Nekvapil. 2012. „Narativní analýza v sociologickém výzkumu: přístupy a jednotící rámec.“ *Sociologický časopis* 48 (2): 199-224.
- Hájek, Martin, Martin Havlík, Jiří Nekvapil. 2014. „Problém relevance v tematicky orientovaném biografickém interview: případ orálněhistorických životopisných rozhovorů.“ *Sociologický časopis* 50 (1): 29-56.
- Havelka, Miloš. 1998. „Nepolitická politika: kontexty a tradice.“ *Sociologický časopis* 34 (4): 455-466.
- Jenkins, Richard. 2008. *Social Identity: Third Edition*. New York: Routledge.
- Kunštát, Daniel (ed.). 2006. *České veřejné mínění: výzkum a teoretické souvislosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kunštát, Daniel. 2015a. „Důvěra ústavní institucím v červnu 2015.“ *Tisková zpráva CVVM z 3. 7. 2015*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Kunštát, Daniel. 2015b. „Důvěra vrcholným politikům v květnu 2015.“ *Tisková zpráva CVVM z 3. 6. 2015*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Lamont, Michele. 1995. „National Identity and National Boundary Patterns in France and the United States.“ *French Historical Studies* 19 (2): 349-365, <http://dx.doi.org/10.2307/286776>.
- Lamont, Michele, Sada Aksartova. 2002. „Ordinary Cosmopolitanism: Strategies for Bridging Racial Boundaries among Working-class Men.“ *Theory Culture Society* 19 (1): 1-25, <http://dx.doi.org/10.1177/0263276402019004001>.
- Lamont, Michele, Virág Molnár. 2002. „The Study of Boundaries in Social Sciences.“ *Annual Review of Sociology* 28: 167-195, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.28.110601.141107>.
- Reisigl, Martin, Ruth Wodak. 2001. *Discourse and Discrimination*. London: Routledge.
- Ricoeur, Paul. 2000. *Čas a vyprávění I. Zápletka a historické vyprávění*. Praha: OIKOYMENH.
- Ryan, Gery W., Russel H. Bernard. 2003. „Techniques to Identify Themes.“ *Field methods* 15 (1): 85-109, <http://dx.doi.org/10.1177/1525822X02239569>.
- Sayer, Andrew. 2005. „Class, Moral Worth and Recognition.“ *Sociology* 39 (5): 947-963, <http://dx.doi.org/10.1177/0038038505058376>.
- Shevchenko, Olga. 2002. „Between the Holes: Emerging Identities and Hybrid Patterns of Consumption in Post-socialist Russia.“ *Europe-Asia Studies* 54 (6): 841-866, <http://dx.doi.org/10.1080/0966813022000008438>.
- Schwalbe, Michael, Sandra Godwin, Daphne Holden, Douglas Schrock, Shealy Thompson, Michele Wolkomir. 2000. „Generic Processes in a Reproduction of Inequality: An Interactionist Analysis.“ *Social Forces* 79 (2): 419-452, <http://dx.doi.org/10.1093/sf/79.2.419>.
- Southerton, Dale. 2002. „Boundaries of 'Us' and 'Them': Class, Mobility and Identification in a New Town.“ *Sociology* 36 (1): 171-193, <http://dx.doi.org/10.1177/0038038502036001009>.
- Škodová, Markéta. 2007. „Politická kultura: koncept a mínění české veřejnosti.“ *Naše společnost* 5 (1): 20-24.
- Vajdová, Zdenka. 1996. „Politická kultura - teoretický koncept a výzkum.“ *Sociologický časopis* 32 (3): 339-351.
- Vajdová, Zdenka, Tomáš Kostecký. 1997. „Politická kultura lokálních společenství: případ tří měst.“ *Sociologický časopis* 33 (3): 445-465.
- Van Dijk, Teun A. 1998a. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage.
- Van Dijk, Teun A. 1998b. „Opinions and Ideologies in the Press.“ Pp. 21-63 in Allen Bell, Peter Gerret (eds.) *Approaches to media discourse*. Cornwall: Wiley-Blackwell.
- Van Dijk, Teun A. 2006. „Discourse and Manipulation.“ *Discourse & Society* 17 (3): 359-383.
- Vojtíšková, Kateřina. 2008. „Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?“ Pp. 19-51 in Marta Kolářová, Kateřina Vojtíšková. *Vnímání a utváření sociálních distancí a třídních nerovností v české společnosti*. Sociologické studie 08:5. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Wodak, Ruth, Norman Fairclough. 1997. „Critical Discourse Analysis.“ Pp. 258-284 in Teun A. van Dijk (ed.). *Discourse as Social Interaction*. London: Sage.
- Wodak, Ruth, Michael Meyer. 2001. *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage.

Tomáš Samec je doktorským studentem Sociologie na Institutu sociologických studií, Fakulta sociální věd, Univerzita Karlova v Praze a odborným pracovníkem v Sociologickém ústavu Akademie Věd ČR v.v.i. v oddělení Socioekonomie bydlení. Mezi jeho odborné zájmy patří konstrukce identit v kontextu bydlení, narativní a diskurzivní analýza. Je hlavním řešitelem projektu GA UK 1624414: Na stejné lodi, nebo oddělení propastí? Komparativní analýza politické kultury politiků a občanů.

Lze jej kontaktovat na adrese: samec.tomas7@gmail.com, tomas.samec@soc.cas.cz

Lucie Černá je absolventkou magisterských oborů Sociologie, Veřejné a sociální politika na Institutu sociologických studií, Fakulta sociální věd, Univerzita Karlova v Praze. Mezi její odborné zájmy patří sociologie umění. Je spoluřešitelkou projektu GA UK 1624414: Na stejné lodi, nebo oddělení propastí? Komparativní analýza politické kultury politiků a občanů.

Lze ji kontaktovat na adrese: lucka.cernaa@gmail.com

poznámky

¹ Tento text vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu Univerzity Karlovy č. 260 232 a v rámci projektu č. 1624414 GA UK. Výzkum byl podpořen Grantovou agenturou Univerzity Karlovy v Praze (projekt č. 1624414 A-SP). Autoři chtějí vyjádřit dík Doc. Martinu Hájkovi Ph.D. za cenné rady a odborné vedení při realizaci výzkumného projektu. Dík patří i anonymním recenzentům za připomínky k textu. Speciální dík patří Anně Kunové za výbornou zpětnou vazbu a podporu. Nelze také opomenout práci projektových kolegů Miroslava Grznára a Petry A. Beránkové při realizaci rozhovorů a diskuzích o teoretickém rámování výzkumu, za kterou patří velký dík.

² V červnu 2015 bylo podle reprezentativního šetření CVVM spokojeno s politickou situací 21 % občanů [Kunštát 2015a].

³ Tradičními politiky jsou myšleni politici, kteří jsou členy tradičních politických stran, jež působí na parlamentní úrovni, byť s přestávkami, od 90. let 20. století (ČSSD, ODS, KSČM, KDU-ČSL).

⁴ Konkrétně v České republice získaly v minulých a předminulých volbách hlasy politické strany a politická hnutí (např. Věci veřejné, ANO2011, Úsvit) vymezující se vůči tradičním politickým stranám, přičemž předseda hnutí ANO2011 Andrej Babiš je podle respondentů průzkumu veřejného mínění nejdůvěryhodnějším politikem [Kunštát 2015b].

⁵ Jedná se například o koncept „antipolitiky“ u György Konráda, „apolitické politiky“ a „drobné práce (pro národ)“ u Tomáše G. Masaryka, „nepolitické politiky“ Václava Havla [Havelka 1998]. Přes podobnost v důrazu na nepolitičnost však zůstává otázkou, do jaké míry tato nová politická hnutí (ne)sdílí ideje, hodnoty a morální étos s danými myšlenkovými tradicemi.

⁶ Respondenti byli osloveni ve dvou vlnách, kdy jim byla mailem rozeslána nabídka k participaci na výzkumu. Celkem bylo osloveno 76 politiků, o kterých bylo možné dohledat informaci, že mají zkušenost z lokální i celostátní úrovně politiky. Informace a kontakty byly převážně získávány ze serveru <http://www.nasipolitici.cz/>

⁷ Strategie realizovat rozhovory s představiteli tradičních stran vyplývala z omezených kapacit výzkumného projektu, kdy bylo možné realizovat rozhovory s představiteli jiných politických subjektů (např. ANO2011) jen v případě úspěšně získaného financování druhého roku projektu, které bylo získáno, a byly realizovány 3 rozhovory. Během získávání vypravěčů se však ukázalo, že míra úspěšnosti získání respondentů je mezi politiky z „netradičních“ subjektů výrazně nižší, zároveň byly rozhovory realizovány až po analýze, takže komparace výpovědí se nabízí jako předmět další analýzy.

⁸ Scénář zahrnoval témata politické socializace, porovnání komunální a „vysoké“ politiky, hodnocení role idejí a ideologií v politice, konstrukce individuální a stranické politické identity, hodnocení krize důvěry v politiku a politiky.

⁹ Byla anonymizována jména osob a místní názvy, kromě referencí k veřejně známým osobám (například prezidentů) bez bezprostřední vazby na vypravěče. Tato anonymizace byla jednou ze základních podmínek realizace rozhovoru a předpokládáme, že díky našemu důrazu na tuto formu s nakládání s daty (byla uzavírána smlouva mezi vypravěči a výzkumníky ohledně způsobu nakládání s daty) jsme dosáhli relativně vysoké míry participace na výzkumu (21 ze 76 oslovených, 28% úspěšnost).

¹⁰ Citace byly přepisovány doslova a jako takové jsou bez dalších úprav citovány v tomto textu. Tato strategie byla zvolena proto, aby byla zachována co nejvyšší autenticita výpovědí, přestože přepsané mluvené slovo je v kontrastu s psaným textem.

Sekularizace v pohledu inter- a intragenerační transmise: ČR ve srovnání post-komunistických zemí střední Evropy¹

Antonín Paleček

Secularization through the Lens on Inter- and Intragenerational Transmission: Czech Republic in Comparison with Post-communist Countries of Central Europe

Abstract: This paper is focused on changing rates of church affiliation and church attendance in the course of intergenerational and intragenerational transmission on the cases of four post-communist countries of central Europe: the Czech Republic, Slovakia, Hungary and Poland. It is a generally accepted fact that the rates of traditional forms of religiosity in the Czech society declined continuously during the second half of the 20th century, while such an enormous decline was not indicated in other post-communist countries of Central Europe. These differences and their causes are main question for this analytical work. Contemporary religiosity is dependent on rates of its reproduction between generations. Inter- and intragenerational transmission was influenced by two basic factors: First, by an anti-religious policy, which varied between the communist regimes, and second by the resistance of some people and families against that concrete anti-religious policy. The rapid secularisation of Czech society was due to those two factors.

Keywords: church affiliation, church attendance, intergenerational and intragenerational transmission, rates of conversion and de-conversion, Central European post-communist countries

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2015.2.13.231>

V minulém roce byla na stránkách periodika *Naše společnost* publikována empirická stať s názvem „Náboženské vyznání v České republice z perspektivy inter- a intragenerační transmise“ [Paleček, Vido 2014]. Tato práce představila možný metodologický postup, jehož prostřednictvím je možno zjišťovat míru úspěšnosti přenosu religiozity ve společnosti během neustálého procesu generační obměny. V závislosti na dostupných proměnných v datovém souboru International Social Survey Programme 2008 – Religion (ISSP 2008) bylo předáváno světového názoru – náboženského nebo nenáboženského – rozděleno do dvou transmisí. Transmise intergenerační, kdy dochází k předávání mezi rodiči a jejich potomky prostřednictvím procesu primární socializace a následně transmise intragenerační, kdy si může jedinec svůj primárně socializovaný světový názor během dospělosti udržet nebo jej může i změnit. Klesající úspěšnost předávání náboženského vyznání byla v citované práci, mezi jinými sekularizačními aspekty, vysvětlována především vlivem protináboženské politiky komunistické státní moci v letech 1948–1989. Důsledkem nedostatečného přenosu religiozity v průběhu generační obměny populace byl následně i progresivní proces sekularizace společnosti.

Je obecně známo, že současná ČR se v tradičních formách religiozity řadí mezi nejvíce sekulární nejen mezi zeměmi post-komunistickými, ale i v kontextu celé Evropy [Hamplová 2000; Lambert 2004; Meulemann 2004; Need, Evans 2001; Nešpor 2010a; Tomka 2010]. Přitom náboženství i církve, jako jeho institucionální nositelky, zaujímaly v dlouhé historii českých i dalších evropských zemí významnou pozici [McLeod 2007]. Proto je třeba se zajímat, jaké příčiny mohly vést k této české „výjimečnosti“ a porovnat jejich možné vlivy oproti dalším zemím s podobným společensko-historickým kontextem. Pro srovnání se situací v ČR (CZ) byly vybrány další tři post-komunistické země, Slovensko (SK), Maďarsko (HU) a Polsko (PL). Tyto čtyři země jsou si geograficky, kulturně

i historicky blízké. Právě v důsledku jejich geografické blízkosti byly i podobně dotčeny historickými událostmi a zvraty. Lze uvést příchod a postupné etablování křesťanství na přelomu prvního a druhého tisíciletí, reformační hnutí, dnešní Česko bylo spolu se Slovenskem a Maďarskem tři století součástí Rakousko-Uherské monarchie, ve všech čtyřech zemích měla historicky významnou pozici římsko-katolická církev, tyto země prošly čtyřmi desetiletími komunistické státní moci a následně demokratizačními procesy po roce 1989. I přes uvedené podobnosti ve společensko-historickém kontextu se však v současnosti tyto čtyři země výrazně liší v mírách tradiční religiozity.

S využitím výše popsaného metodologického postupu [Paleček, Vido 2014] bude tato práce zaměřena na přenos dvou typů tradiční religiozity, deklarovaného náboženského vyznání a účasti na bohoslužbách. Výsledkem nedostatečného přenosu uvedených dimenzí religiozity mezi generacemi je následně i jejich pokles, a tedy i proces sekularizace. Míra sekularity současné ČR je v těchto formách tradiční religiozity oproti dalším sledovaným zemím výrazně vyšší. Proto je třeba se ptát po příčinách těchto rozdílů, přesněji po příčinách rozdílů v úspěšnosti přenosu v průbězích inter- a intragenerační transmise, jejichž konečným výsledkem je i míra sekularity určité společnosti.

Sekularizační teze obecně spojuje pokles společenského významu náboženství s procesem modernizace [viz Lužný 1999; Vido 2011]. Jednotlivé sekularizační teorie pak následně, prostřednictvím modernizace společnosti, vysvětlují například pokles vlivu tradičních náboženských institucí ve prospěch racionálních byrokratických institucí [Wilson 1982], pokles zájmu o institucionalizovanou religiozitu a jeho přesun do privátní sféry individualizovaného jedince [Davie 2009; Luckmann 1967] nebo pokles zájmu o náboženství v souvislosti s výší životní úrovně a jistot [Norris, Inglehart 2004] a další. Ovšem jak již bylo uvedeno výše, porovnávané

země jsou si kulturně blízké a v současnosti patří mezi rozvinuté země západního typu. Při zkoumání rozdílných rychlostí sekularizace je proto třeba se podrobněji zaměřit také na další aspekty. Například bylo by možno uvažovat o rozdílech při ideologických ateizačních tlacích a prosazování protináboženské a proticírkevní politiky státu, o odlišných kulturně-historických pozicích církví a možnostech jejich zapojování do veřejných aktivit i společenského a politického dění, o vlivu tradičních hodnot a myšlení atd. Souběžně je však třeba neopomíjet i rozdílnou odolnost jednotlivých rodin proti vlivu sekularizačních tlaků v průběhu intergenerační transmise a následně i tuto odolnost některých skupin v průběhu transmise intragenerační.

Generační obměna

Mechanismus zajišťující přenos religiozity mezi generacemi byl podrobně popsán ve výše citované metodologické stati [viz Paleček, Vido 2014]. Proto jen v souhrnu: Vzhledem k neustálé biologické obměně lidské populace jsou i jednotlivé charakteristiky společnosti odvislé od jejich předávání mezi generacemi. Staré generace odchází a jejich pozice zaujímají generace nové. Proto je i pro přetrvávání náboženství ve společnosti třeba neustálé internalizace a legitimizace objektivizovaného nadpřirozena [Berger 1967; Hervieu-Leger 1998]. Každá generace rodičů prostřednictvím primární socializace předává svým potomkům nejen svoji religiozitu, ale utváří a předává i „svět“, ve kterém budou žít. Tito potomci dospějí, zakládají rodiny, převzou role primárně socializujících rodičů a takto se cyklický kruh mezigenerační obměny uzavírá. Z těchto důvodů je i přetrvávání religiozity ve společnosti závislé na jejím neustálém předávání mezi generacemi [Bader, Desmond 2006; Hervieu-Leger 2000; Mueller, Elder 2003]. Ovšem nositeli víry i konateli náboženských praktik jsou vždy konkrétní jedinci, v náhledu intergenerační transmise rodič a jeho potomek v jeho formativním období a v náhledu transmise intragenerační tento potomek v dětství a dospělosti. Proto je přetrvávání religiozity ve společnosti závislé na míře jejího přenosu v obou transmisích. Přenos na hodnotě 100 % by znamenal neměnnost, časovou stabilitu míry religiozity. Pokud však v konkrétní transmissi dochází k přenosu na hodnotě <100 %, pak určitý podíl populace musel zákonitě projít procesem horizontální mobility. V případě náboženského vyznání se jedná o mobilitu buďto směrem od náboženského k nenáboženskému světovému názoru, kdy hovoříme o procesu dekonverze, nebo opačně, pokud došlo k mobilitě směrem k náboženskému světovému názoru, pak hovoříme o procesu konverze [Wright et al. 2011]. Podobně je možno sledovat změny v četnostech účasti na bohoslužbách v kostelích, kdy tyto změny mohou vykazovat dva směry, mobilitní nárůst nebo opačně pokles návštěvnosti.

Výsledkem směru mobilitních procesů, například v průběhu intergenerační transmise, je proces sekularizace nebo revitalizace. Pokud podíl dekonvertovaných potomků převyšuje podíl konvertovaných, pak je podíl potomků s vyznáním nižší oproti tomuto podílu v generaci jejich rodičů a tímto dochází v průběhu intergenerační transmise k poklesu podílů s vyznáním, kdy hovoříme o procesu sekularizace. Naopak pokud v této transmissi podíl konvertovaných převyšuje podíl dekonvertovaných, pak je podíl potomků s vyznáním vyšší

oproti tomuto podílu v generaci jejich rodičů a takto dochází v průběhu intergenerační transmise k procesu revitalizace.

V dimenzi četnosti účasti na bohoslužbách (například v průběhu jednoho roku) je možno sledovat také dva mobilitní směry. Pokud je četnost účasti rodičů vyšší oproti četnosti primárně socializované potomkovi, pak se jedná o mobilitní pokles, jehož výsledkem je proces sekularizace v průběhu intergenerační transmise. Opačně pokud je četnost účasti potomků vyšší oproti jejich rodičům, pak se jedná o mobilitní nárůst, o proces intergenerační revitalizace. Obdobně je možno na základě mobilitních směrů a jejich velikostí sledovat procesy sekularizace nebo revitalizace v průběhu následné intragenerační transmise, tzn. mezi primárně socializovanou religiozitou a religiozitou potomků v jejich dospělosti.

Náboženská socializace

Žádný lidský jedinec nepřichází na tento svět se svým předem daným světovým názorem nebo vztahem k náboženským praktikám. Ovšem to, zda bude primárně nábožensky socializován a zda také jeho religiozita přetrvá v průběhu jeho dospělosti, je do velké míry odvislé od obsahů primární socializace i vlivů prostředí, ve kterém vyrůstá a žije po celý svůj život. Teoretické okruhy, které vysvětlují úspěšnost přenosu religiozity v procesu generační obměny prostřednictvím vlivů primární i celoživotní socializace, již byly podrobněji pojednány ve výše citované stati [Paleček, Vido 2014]. Proto opět pouze v souhrnu: Lidský jedinec ve svém formativním období internalizuje již dříve objektivizovaný svět [Berger, Luckmann 1999], získává své vědomosti a utváří si určitý způsob myšlení, svoji identitu, role a vztahy. To znamená, že se stává součástí lidské společnosti. Proces primární socializace probíhá především v rodině původu. Proto jsou pro potomka nejbližšími a nejvýznamnějšími primárně socializujícími aktéry, rolovými vzory, zprostředkovateli náboženských praktik a kulturního kapitálu jeho rodiče [Hunt 2005; Myers 1996; Nešpor 2010b; Sherkat 2003]. Nukleární rodina však není izolovanou sociální jednotkou. Obsah primární socializace může být ovlivňován i dalšími aspekty mimo nukleární rodinu. Například členy širší rodiny, vrstevnickými skupinami, vzdělávacím systémem, masmédií, politikou a regulací státu i mnohými dalšími sociálními a systémovými faktory.

Rodiče mají své již dříve socializované nebo resocializované hodnotové postoje, které mohou významně ovlivňovat obsah a způsob primární socializace jejich potomků. Instituce rodiny, to znamená rodiče i jejich potomci, mohou být ovšem rovněž pod vlivem nebo tlakem konkrétních systémových podmínek, do kterých je formativní proces v určitém období zasazen. Na jedné straně může být úspěšnost primární náboženské socializace závislá na systémových podmínkách, to znamená na míře náboženských svobod nebo naopak protináboženské a proticírkevní politiky státu. Na straně druhé může být úspěšnost přenosu religiozity ovlivněna i náboženským prostředím v rodině původu. Rodiče jsou pro své potomky nejen nejvlivnějšími socializačními aktéry, ale i předavateli životních hodnot a jsou pro ně i nejbližšími rolovými vzory. Proto shoda rodičů v jejich náboženském vyznání – náboženská homogamie rodičů - omezuje možné rozpory při vyjednávání o budoucím obsahu výchovy jejich potomků i nesoulad v jejich rodičovských vzorech. Výsledkem je pak vyšší úspěš-

nost přenosu rodičovské religiozity [Myers 1996]. Proto rodiny s nábožensky homoganními rodiči vykazují i vyšší odolnost vůči vnějším systémovým sekularizačním tlakům. Primární náboženská socializace je tedy ovlivňována mnoha faktory působícími uvnitř i vně rodiny původu. A konečně zasazení období primární socializace jedince do určitých společensko-historických kontextů utváří generační jednotu, která jako sociální charakteristika v nezanedbatelné míře provází takto koncipované generace po celý jejich život [Mannheim 2007].

Po ukončení formativního období se jedinec sice vymaňuje z přímého vlivu rodiny původu, ale do dospělosti vstupuje právě se svými primárně socializovanými charakteristikami. Primárně socializovaná religiozita tedy není rozhodující pouze v případě přenosu z rodičů na potomky [např. Mueller, Elder 2003; Myers 1996], ale jako první otisk ve formativním období může ovlivňovat vztah jedince k náboženství i jeho náboženské aktivity po celý život [O'Connor, Hoge, Alexander 2002]. Dospělý jedinec se tedy vymaňuje z přímého vlivu rodiny původu a do své dospělosti si přináší své primárně socializované charakteristiky, nicméně i v průběhu celého následného života není neměnnou entitou. Jeho světový názor i náboženské praktiky mohou být, mezi dalšími faktory, ovlivňovány také například nenáboženským názorem nebo religiozitou jeho partnera [Grotenhuis, Scheepers 2001]. Partner jako jeden z nejvýznamnějších blízkých může mít výrazný vliv na názorové postoje i jednání, protože partneři sdílí nejen svůj každodenní život, ale i okruhy blízkých a známých atd. Také je třeba uvažovat o možném vlivu tradic, tedy vlivu tradičních forem myšlení, jednání a sociální kontroly, kdy se tento vliv tradic snižuje s nárůstem individualizace jedince [Beck 2004; Polack 2008].

Takto je vztah člověka k náboženství i náboženským praktikám po celý jeho život ovlivňován mnoha sociálními a systémovými faktory. Tyto faktory se mohou vzájemně posilovat, doplňovat, ale působit i protichůdně. Jen pro příklad. Pokud by nebylo dítě nábožensky vychovááno svými rodiči, mohou tuto primárně nábožensky socializační roli zastoupit prarodiče, náboženská výuka na školách, skupina nábožensky orientovaných vrstevníků nebo veřejné zájmové aktivity církvi. Naopak v případech, kdy bude dítě rodiči primárně nábožensky socializováno, ale mimo okruh rodiny, například ve škole, bude spolu se svými vrstevníky pod tlakem ateistického obsahu výuky, pak bude primární socializace dítěte ovlivňována dvěma protichůdnými ideologiemi. Podobně může být i dospělý jedinec, který byl primárně nábožensky socializován, ovlivňován nenáboženským světovým názorem svého partnera, dalších blízkých, příslušníky zájmových skupin, masmédií, ale vztah k náboženství může naopak získat také až v průběhu své dospělosti, a to právě na základě vlivů z jeho okolí. V závislosti na mnoha výše uvedených faktorech tak může v obou transmissích docházet k přenosu, ale také k dekonverzím či konverzím. Skladba těchto nábožensky nebo ateizačně působících faktorů je závislá na sdíleném významu náboženství v rodině nebo zájmové skupině, pozici i vlivu církvi ve společnosti a na náboženské nebo protináboženské politice státní moci. S výší religiozity ve společnosti a s poklesem negativní regulace státu tedy narůstají i pravděpodobnosti, že se jedinec bude ve svém každodenním životě setkávat s náboženskými ideologiemi a praktikami a že jimi bude také ovlivňován. Zároveň však s rostoucí sekularitou společnosti a negativní regulací státu

jsou lidé v rolích socializačních aktérů nebo socializovaných jedinců častěji pod vlivem ateistických ideologií a sekularizačních tlaků.

Společensko-historické podmínky

Každý proces primární i následné celoživotní socializace probíhá v určitém společensko-historickém kontextu, který může ovlivnit její obsah. Na základě Jaltské konference a výsledku druhé světové války bylo tehdejší Československo, Polsko i Maďarsko zahrnuto do sféry vlivu Sovětského svazu. Spolu s poválečnou konsolidací docházelo k převzetí státní moci komunisty. Proto byly přenosy religiozity v rodině původu i možné změny vztahů člověka k náboženství v jeho dospělosti, od nástupu komunistické moci až do jejího pádu v roce 1989, zasazeny do podmínek vlivu proticírkevní a protináboženské politiky státu. Tyto podmínky se však různily nejen mezi jednotlivými zeměmi, ale i v čase [Balík, Hanuš 2007; Borowik 2002; Froese 2002, 2005; Kontler 2001; Kubát 2006; Nešpor 2010a; Tomka 1998, 1999, 2010]. V období komunistické státní moci sice nebyli lidé zbaveni práva na svoji náboženskou víru a užívání církevního servisu (bohoslužby v kostelích, církevní křty, svatby, pohřby atd.). Náboženská výuka na školách i veřejně prezentované náboženské aktivity však byly násilně potlačovány a náboženský světový názor byl prezentován jako zastaralá a nepotřebná ideologie. Sekularizační tlaky systému lze nahlížet i skrze ekonomistický přístup, to znamená skrze vliv míry plurality náboženského trhu, kdy státní regulace přispívá k prosazování (monopolizaci) jednoho náboženství nebo ateistického světového názoru [Froese 2004; Stark, Iannaccone 1994].

Podmínky katolické církve a náboženského života v průběhu existence československého státu podrobně shrnul Stanislav Balík a Jiří Hanuš [2007]. V důsledku proticírkevní a protináboženské politiky byla již v polovině 50. let činnost církvi téměř plně ochromena. Jednak docházelo k přímým represím vůči církvim, duchovním, náboženské inteligenci i veřejným náboženským projevům obyvatelstva a k potlačování náboženské výuky na školách. Docházelo také k ideologickým tlakům ve smyslu diskreditace církvi, duchovních i náboženského světového názoru jako historického přežitku. Výsledkem těchto sekularizačních tlaků byl klesající zájem o náboženství i církevní servis. Došlo například k razantnímu poklesu podílů dětí navštěvujících nepovinnou náboženskou výuku na školách, který byl způsoben nejen poklesem zájmu rodičů nebo jejich obavami z případných sankcí, ale i nezájmem škol nebo snahou vedení škol o eliminaci této výuky. Důsledkem protináboženské politiky a možných sankcí státu byl následně i trend poklesu četnosti účasti na veřejných náboženských obřadech, jejich využívání při významných životních událostech i klesající zájem o náboženskou věrouku. I když se tyto sekularizační tlaky koncem 60. let krátkodobě zmírnily, přesto lze jejich dopad sledovat po celé období komunistické moci i po jejím pádu. Po roce 1989 byly obnoveny náboženské svobody a pluralita, ovšem ve společnosti, která byla ovlivňována čtyřmi předcházejícími dekadami proticírkevní a protináboženské politiky.

Mezi oběma dnes samostatnými republikami však existovaly i rozdíly. V ČR byla násilná sekularizace navázána na již dřívější protikatolické tendence, jejichž kořeny lze hledat ve

spojení mezi římsko-katolickou církví a habsburským trůnem [Mišovič 2001]. Na Slovensku byly protikatolické tendence méně výrazné a také zde bylo vyšší zastoupení protestantů. Proto měly křesťanské církve na Slovensku významnější místo v kulturních tradicích. Tyto rozdíly mohou být patrné například i na podílech žáků zapsaných na výuce náboženství. Ještě v roce 1950 bylo zapsáno v obou zemích více než 90 % žáků, poté následoval rozdílný pokles. Do 80. let v ČR asi na 4 % a na Slovensku na 20 % [Balík, Hanuš 2007: 218–219]. Je třeba zdůraznit, že náboženská výuka na školách je součástí primární náboženské socializace, která může nahrazovat případnou absenci této socializace v rodině původu nebo v opačných případech také může posilovat rodiči socializovanou religiozitu. Na druhé straně se rodiče museli rozhodovat, zda své dítě na tuto výuku zapsat a tím se vystavit možným sankcím ze strany školy nebo státní moci. Podobná rozhodnutí museli rodiče činit i v případech dalších veřejných náboženských aktivit, nejen svých, ale i svých potomků. V bývalé ČSSR byla protináboženská politika státu produkována a řízena z jednoho centra, proto je možno uvažovat, že se ve svém obsahu pro české a slovenské území nelišila. Obě země se nicméně lišily ve významu, který mělo náboženství v jejich tradicích a kultuře [Froese 2005].

V Polsku, na rozdíl od Česka i Slovenska, měly katolictví i římsko-katolická církev významnější pozici. Tato pozice vycházela jednak z historického propojení národní identity a katolictví a v období komunistické moci i z katolické církve a věrouky jako opozice vůči komunistické moci a její ideologii [Borowik 2002]. Propojení národnostní identity s katolickou církví má hluboké historické kořeny, vycházející z obrany polské státnosti proti protestantskému Německu a pravoslavnému Rusku. Katolictví se stalo nejen součástí polské národní identity, ale i kulturních tradic. Římsko-katolická církev se v Polsku stala církví národní a tuto pozici si udržela až do dnešní doby. Po druhé světové válce sice komunistická moc vytvářela sekularizační tlaky, například následovaly represe vůči katolické církvi, snahy o zrušení náboženské výuky na školách nebo o snížení významu katolické církve. Ovšem již na počátku 50. let se tato sekularizační úsilí státu ukázala být neúčinnými. Následně došlo i k uzavření dohod mezi katolickou církví a státem, které církvi v Polsku, na rozdíl od všech komunistických zemí, zaručovaly veřejné aktivity a nezávislost na státu [Kubát 2006: 128]. Církevní představitelé mohli být a také byli voleni do zastupitelských orgánů. Nelze opomenout i zvolení papeže Jana Pavla II. v roce 1978, které dále posílilo vztah mezi katolictvím a národní identitou. V Polsku nedošlo, na rozdíl od Československa, v období komunistické moci k ochromení církve a náboženského života. Nebyla přerušena nebo výrazně omezena náboženská výuka na školách a veřejná účast na náboženských praktikách nebo užívání církevního servisu se nestávaly příčinami negativních sankcí ze strany státní moci. Po pádu komunistického režimu nemusela církev v Polsku obnovovat svoji činnost tak jako v Československu, ale pouze navázala na předchozí pozici ve společnosti a široký okruh svých věřících [Kubát 2006: 173–174].

I v Maďarsku probíhaly snahy o ateizaci společnosti. Po převzetí moci komunisty následovaly represe vůči církvim a duchovním, proticírkevní a protináboženská propaganda, církve byly odříznuty od ekonomických zdrojů atd. [Froese 2002; Kontler 2001]. V roce 1949 byla zrušena povinná výuka

náboženství na školách a rodiče byli odrazováni od toho, aby posílali své děti do nepovinných hodin výuky. V roce 1952 navštěvovala náboženskou výuku pouze čtvrtina žáků základních škol [Kontler 2001: 357–373]. Na počátku 50. let však většina církevních představitelů potvrdila svoji loajalitu vůči státu. Tímto se duchovní v Maďarsku, na rozdíl od bývalé ČSSR, nedostali do pozic nepřátel státu. Církve také v následující době nezůstaly stranou od společenského dění a aktivně se zapojovaly do procesů, které vyústily v revoluční hnutí v roce 1956. Ovšem restrikce vůči církvim a náboženským aktivitám byly opět obnoveny ihned po sovětské okupaci. Tento stav přetrvával až do poloviny 70. let, kdy vláda uznala pozitivní roli církvi v socialistickém státě a církve se mohly opět zapojit do společenského dění. Podmínky pro církevní život a náboženskou výchovu se tak v Maďarsku staly jedněmi z nejpříznivějších mezi tehdejšími komunistickými zeměmi. Podle průzkumů se v 80. letech hlásilo k náboženskému vyznání přibližně 50 % populace a 20 % jich pravidelně navštěvovalo bohoslužby [Kontler 2001].

V souhrnu je možno konstatovat, že všechny čtyři sledované země byly více či méně dotčeny protináboženskou a proticírkevní politikou. Tato politika se ve všech čtyřech zemích ihned po převzetí moci komunisty vyznačovala razantním nástupem, ale již během několika let se politika státu vůči náboženství a církvim ve své praxi mezi těmito zeměmi začala lišit. Bylo by předmětem dlouhé diskuze, zda byly tyto ústupky komunistické státní moci vyvolány tlakem veřejnosti, vlivem církvi nebo zda se ve vztahu nebo toleranci vůči náboženství lišily i politické elity těchto zemí. Pro přetrvávání religiozity ve společnosti je rozhodující, jakým způsobem tyto podmínky ovlivnily míry úspěšnosti předávání religiozity mezi generacemi – v průbězích obou transmisí – a tím i míru religiozity v současné společnosti.

O možných vlivech výše popsaných systémových podmínek i vlivu rodiny původu v zemích s komunistickými vládami obecně pojednal například kněz a sociolog Miklós Tomka [Tomka 1999: 91–109]. „Ve druhé polovině 20. století prošla východní Evropa velkými společenskými a kulturními proměnami. Ani modernizace ani totalitní režim nejsou sami o sobě jejich dostatečným vysvětlením. Nutno kombinovat obojí.“ [Tomka 1999: 94] Důsledkem překotně centrálně řízené modernizace, zaměřené na proměnu hospodářské a společenské struktury, byl rychlý rozklad přediva společenských vztahů a významu tradiční kultury. Narůstal počet obyvatel ve městech, protože část mladé generace z profesních a bytových důvodů migrovala z venkova do měst. Právě městské prostředí, vyznačující se anonymitou, pragmatičností a nabídkou více možností pro uspokojování každodenních potřeb člověka, narušuje dřívější vztahy, skupinové příslušnosti i význam tradic. Nárůst urbanizace spolu s růstem vzdělanosti a zpřetrhání vazeb na tradice byl doprovázen, zvláště u mladších generací, poklesem zájmu o tradiční náboženství a církevní aktivity. Protináboženská a proticírkevní politika, ať již založena na restrikcích nebo marginalizaci věřících a církvi, tento proces sekularizace dále urychlovala. Po pádu komunistických režimů došlo k obnovení náboženských svobod, ovšem politika i ideologie z předešlých čtyř dekad mají své dlouhodobé dopady. Je možno předpokládat, že zájem o tradiční formy religiozity bude v budoucnu závislý především na prostředí v rodině původu, míře urbanizace, na pozici církve ve společ-

nosti a jejich veřejných aktivitách, úrovni vzdělanosti a dalších aspektech. V rámci možných vlivů těchto aspektů je však možno předpokládat, že „demografická výměna generací bude zřejmě doprovázena celkovým poklesem religiozity v populaci přesto, že dnes v některých společenských skupinách tato religiozita mírně narůstá“ [Tomka 1999: 97].

Data

Tato práce je založena na sekundární analýze mezinárodního datového souboru International Social Survey Programme (ISSP) 2008 - Religion. Výběrové šetření ISSP bylo zvoleno proto, že obsahuje nejen proměnné indikující náboženské vyznání a četnost účasti na náboženských obřadech dospělého respondenta² v současnosti, ale i v jeho formativním věku a jeho rodičů. Takovéto proměnné dovolují sledovat úspěšnost přenosu religiozity mezi rodiči a jejich potomky ve formativním období, tj. v transmisi intergenerační, i reprodukci/mobilitu primárně socializované religiozity do dospělosti jedince, tj. v transmisi intragenerační. V případě intergenerační transmise je za určující považována religiozita matky, jejíž primárně nábožensky socializační pozice je oproti otci silnější [viz Paleček 2011; Paleček, Vido 2014].

Datový soubor ISSP 2008 obsahuje pro ČR 1512, pro Slovensko 1138, pro Polsko 1263 a pro Maďarsko 1010 respondentů.

Náboženské vyznání: Pro indikaci náboženského vyznání byly rekódovány dichotomické proměnné v kategoriích deklarace bez náboženského vyznání a deklarace některého z náboženských vyznání. Nebyly rozlišovány jednotlivé náboženské konfese.

Četnost roční účasti na bohoslužbách: Původní ordinální proměnné četnost účasti o devíti kategoriích byly transformovány do číselných proměnných³ obsahujících četnost účasti v průběhu jednoho kalendářního roku, tzn. roční účasti. Hodnota roční účasti byla z původních kategorizovaných proměnných počítána následně: Nikdy = 0x, méně než 1x ročně = 0,5x, 1x až 2x ročně = 1,5x, vícekrát ročně = 6x, 1x měsíčně = 12x, 2x až 3x měsíčně = 30x, skoro každý týden = 41x, každý týden = 52x a vícekrát týdně = 104x ročně. Z těchto transformovaných proměnných je dále počítána průměrná roční účast současné dospělé populace, této populace v jejím formativním období a četnost účasti jejich matek.

Pravidelná účast na bohoslužbách: Z původní ordinální proměnné byla také vytvořena dichotomická proměnná v kategoriích pravidelná účast (1x měsíčně a více) a nepravidelná (méně než 1x měsíčně).

Náboženské prostředí v rodině původu: Byla konstruována dichotomická proměnná v kategoriích oba partneři (rodiče) s vyznáním - nábožensky homogamní - a s vyznáním pouze matka - nábožensky heterogamní. Také pravidlo homogamie říká, že se lidé nepárují náhodně, ale v závislosti na podobnosti svých charakteristik. Proto shoda partnerů v náboženském vyznání může vypovídat o důležitosti náboženství v jejich životech⁴ [Kalmijn 1991]. Náboženská homogamie rodičovských párů v ČR byla podrobněji analyzována v již publikovaných pracích [Paleček 2011: 34-36].

Míra individualizace: Míra individualizace jedince narůstá směrem k vyšším urbánním celkům - od venkova k městu [Cox 1966]. Proto byla konstruována dichotomická proměnná

na bydliště na venkově (<5000 obyvatel) a bydliště ve městě (>5000 obyvatel).

Zasazení do společensko-historických podmínek: Pro zasazení formativního období jedince bylo konstruováno šest věkových kohort, ve kterých byl respondent ve věku 11 let⁵. V kategoriích „primárně socializovaní před rokem 1949“ a dále v pěti následných desetiletých věkových kohortách.

V této části je třeba upozornit i na možná zkreslení analytických výsledků. Jedná se především o problém možného nadhodnocování nebo podhodnocování ve výpovědích respondentů. Dospělí respondenti vypovídají o své socializované religiozitě v dětství i religiozitě svých rodičů v tomto období. Vypovídají tedy o svém dětství a s nárůstem jejich věku se jedná o vzpomínání na stále vzdálenější minulost. Validita takovýchto retrospektivních indikátorů však byla úspěšně testována v předešlých pracích [viz Iannaccone 2003]. Dále, přihlášení se k určité náboženské konfesi může být do určité míry ovlivněno i vztahem mezi národnostní identitou a touto konfesi i faktory dalšími. Obecně hovoříme o problému „social desirability“ [Vinopal 2009]. Z výše uvedených důvodů nebudou v případech podílů s náboženským vyznáním pokládány hodnoty <3 % za věcně významné a nebudou ani interpretovány. Kromě toho také účast jedince na bohoslužbách má rozdílný význam mezi jednotlivými náboženskými denominacemi [Filipi 2001] a jednotlivé země se v zastoupení těchto denominací odlišují.

Výsledky analýzy

V levé části tabulky 1 jsou uvedeny procentuální podíly dospělých jedinců z celých populací sledovaných zemí, kteří deklarují své náboženské vyznání v současnosti, podíly těch, kteří byli s vyznáním primárně socializováni a podíly jejich matek s vyznáním. Z hodnot v prvním sloupci tabulky je patrné, že v ČR se k náboženskému vyznání hlásí 35 % dospělých jedinců a na Slovensku, v Maďarsku i Polsku jsou tyto podíly výrazně vyšší (81, 84 a 87 %). V dimenzi této tradiční formy religiozity je současná česká společnost v porovnání s těmito zeměmi výrazně sekulárnější. Proto je třeba se dále ptát, zda a v jaké míře jsou tyto dnešní rozdíly výsledkem mobilitních procesů, ke kterým může docházet v obou transmisích.

Již bylo uvedeno, že v ČR se v současnosti hlásí k náboženskému vyznání 35 % jedinců z celé dospělé populace. Ale tato dnes dospělá populace byla ve svém dětství primárně socializována s vyznáním v podílu 45 %. Z odečtu těchto dvou hodnot je zřejmé, že v průběhu intragenerační transmise došlo k poklesu podílu jedinců s vyznáním o -10 procentních bodů (35-45=-10). Matky, které tyto potomky v jejich formativních obdobích socializovaly, se k vyznání hlásily v podílu 63 %. Takto je opět možno z rozdílu podílů jedinců s vyznáním v jejich formativním období a podílů jejich socializujících matek také s vyznáním zjistit, že v průběhu intergenerační transmise došlo k poklesu podílu jedinců deklarujících své náboženské vyznání o -18 procentních bodů (45-63=-18). V ostatních třech zemích jsou tyto úbytky v obou transmisích mnohem nižší a v Maďarsku v transmisi intragenerační a v Polsku v intergenerační k poklesům vůbec nedošlo, protože podíly jedinců s vyznáním jsou na začátcích a koncích⁶ těchto transmisí shodné (84 a 84 %, 99 a 99 %). Při srovnání těchto rozdílů lze říci, že v ČR došlo v průbězích obou

Tabulka 1. Podíly s náboženským vyznáním a průměrné četnosti ročních účastí v současných dospělých populacích, v jejich formativním období a jejich matek (hodnoty podílů v % a hodnoty průměrné roční participace)

Země	Podíl s nábož. vyz.			Roční participace na bohoslužbách		
	Souč.	Dítě	Matky	Souč.	Dítě	Matky
Česko	35	45	63	6	11	13
Slovensko	81	87	93	24	34	37
Maďarsko	84	84	94	7	22	18
Polsko	87	99	99	30	47	45

Zdroj: ISSP 2008.

transmisí k výraznějším poklesům podílů s náboženským vyznáním a důsledkem těchto poklesů je i vyšší míra sekularity v současné české společnosti. Také je nutno dodat, že ani v jedné zemi nebyl zjištěn v žádné z obou transmisí nárůst⁷ podílů s vyznáním, který by indikoval proces revitalizace. To znamená případ, kdy by velikost podílu s vyznáním byla vyšší na konci transmise oproti jejímu začátku. Například pro transmisí intragenerační by musel být podíl jedinců s vyznáním v dospělosti vyšší oproti podílu v jejich dětství.

Prostřednictvím velikostí hodnot na koncích a počátcích obou transmisí je možno popsat i mobilitní procesy, ke kterým došlo v další dimenzi tradiční religiozity, a to v účasti na bohoslužbách v kostelích (viz pravou část tabulky 1). Současná dospělá česká populace se bohoslužeb účastní v průměru 6x ročně. Ovšem tato dnes dospělá populace byla v dětském věku primárně socializována s účastí 11x ročně, a to matkami, které navštěvovaly bohoslužby 13x ročně. Z rozdílů těchto průměrných četností účastí vyplývá, že v průběhu intragenerační transmise došlo k poklesu četnosti o -5 účastí ročně (6-11=-5) a v průběhu transmise intergenerační o -2 ročně (11-13=-2). Na Slovensku je průměrná roční účast na bohoslužbách oproti ČR vyšší, 24x ročně. I na Slovensku však došlo v průběžích obou transmisí k poklesům, o -10 a o -3 účastí ročně, tj. oproti ČR k poklesům mírně vyšším. V obou zemích je tak výsledkem těchto poklesů proces sekularizace v dimenzi této tradiční formy religiozity.

Případ Maďarska i Polska je odlišný. V těchto zemích došlo k poklesu roční účasti pouze v transmisí intragenerační, v Maďarsku o -15 a v Polsku o -17 účastí ročně. Tyto hodnoty jsou oproti ČR i Slovensku vyšší. V transmisí intergenerační je však možno sledovat mírný nárůst četnosti, o 4 a 2 účastí ročně. To znamená, že jedinci ze současné dospělé populace Maďarska i Polska byli ve svém dětství primárně socializováni s vyšší četností účasti oproti svým matkám. V těchto případech je otázkou, s kým tyto děti chodily na bohoslužby nebo kdo je k této účasti vedl. Bylo by možno uvažovat o členech širší rodiny, ale například i o vlivu náboženské výuky na školách nebo dalších veřejných církevních aktivit. Právě v těchto dvou zemích v období komunistické státní moci měly církve, veřejný náboženský život i náboženská výuka na školách oproti bývalé ČSSR mnohem příznivější podmínky (viz kapitola „Společensko-historické podmínky“).

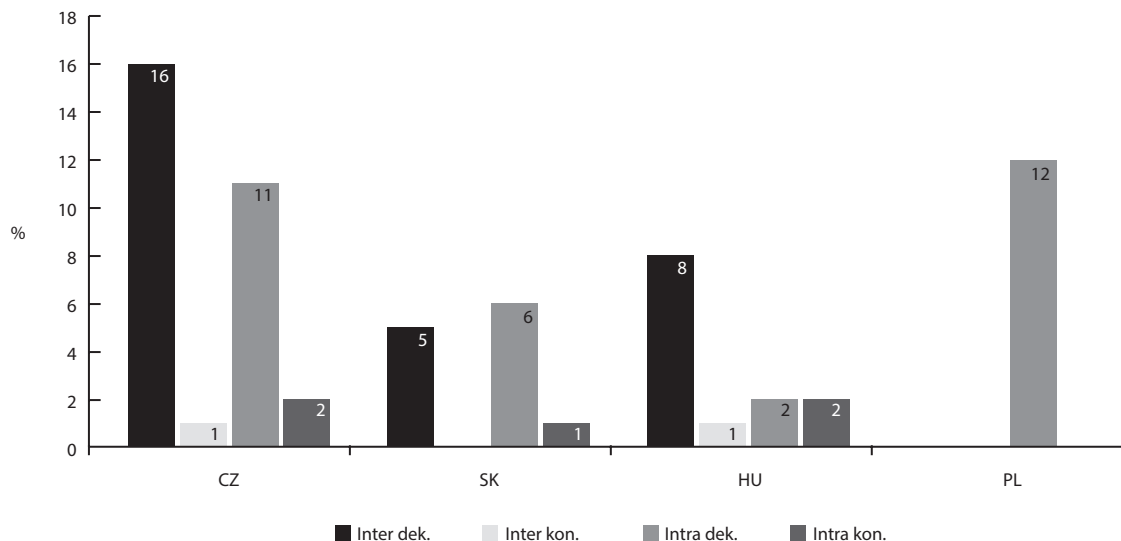
Z hodnot podílů jedinců s náboženským vyznáním i z hodnot četností roční účastí na bohoslužbách (stále tabulka 1) je dále možno dopočítat, že ve všech sledovaných zemích jsou

podíly s vyznáním i četnosti účastí dospělých populací vždy nižší oproti podílům a četnostem jejich matek. Je tedy možno konstatovat následující závěry. Za prvé, nárůsty, ke kterým došlo v průběžích intergenerační transmise v četnostech účastí na bohoslužbách v Polsku a Maďarsku, nekompenzovaly svými hodnotami poklesy v transmisí intragenerační, ale pouze tyto sekularizační procesy brzdily. Za druhé, ve všech sledovaných zemích dochází při obměně generací⁸ k procesu sekularizace v tradičních formách religiozity, protože hodnoty v případech matek (předavatelů) jsou vždy vyšší oproti hodnotám jejich potomků v dospělosti (přijímatelů). Míry těchto sekularizačních procesů se však mezi zeměmi liší právě v důsledku odlišností hodnot i směrů mobilitních procesů, ke kterým došlo v průběhu obou transmisí.

Náboženské vyznání

v levé části tabulky 1 byly sledovány velikosti podílů jedinců s náboženským vyznáním v současných dospělých populacích, ve formativním období těchto populací a v případech jejich matek⁹. V následujícím textu bude tento časový směr obrácen v závislosti na životních cyklech člověka. Nejprve budou zkoumány mobilitní procesy, ke kterým docházelo v průběhu intergenerační transmise - mezi matkami a jejich potomky ve formativním období a následně v transmisí intragenerační - mezi tímto formativním obdobím a dospělostí. Pro analýzu možných příčin mobilitních procesů je však nutno změny rozložit na podíly dekonvertovaných a konvertovaných. Důvod rozložení je možno objasnit například na příkladu intragenerační transmise v Maďarsku. Při popisu výsledků v tabulce 1 vyplynulo, že v průběhu intragenerační transmise nedošlo k žádným mobilitním procesům, protože podíly jedinců s vyznáním v dospělosti a v jejich dětství jsou shodné (84 %). Nicméně při rozložení tohoto mobilitního procesu s nulovou hodnotou na část dekonverze a konverze (viz graf 1) je patrné, že 2 % dekonvertovaných jedinců bylo kompenzováno 2 % konvertovaných. Určitá část dospělých jedinců sice změnila svůj primárně socializovaný světový názor z náboženského na nenáboženský, ale ten stejný podíl jedinců opačně změnil světový názor z nenáboženského na náboženský. Výsledkem hodnot dekonverzí i konverzí a hlavně jejich vzájemného rozdílu jsou pak velikosti a směry mobilitních procesů odehrávajících se v celé populaci, jejichž důsledkem je proces sekularizace nebo revitalizace v konkrétní transmisí. Pokud by podíly konvertovaných jedinců převýšily podíly dekonvertovaných, pak by docházelo k nárůstu těchto podílů,

Graf 1. Podíly inter- a intrageneračně dekonvertovaných a konvertovaných v dimenzi náboženského vyznání (hodnoty v %)

Zdroj: ISSP 2008.

tj. k procesu revitalizace. Opačně, pokud by byly podíly konvertovaných jedinců nižší oproti podílům dekonvertovaných, pak by docházelo k procesu sekularizace.

V grafu 1 jsou zobrazeny procentuální podíly jedinců, kteří prošli procesy intergenerační a intragenerační dekonverze a konverze. Hodnoty nižší než 3 % nebudou pokládány za věcně významné, proto nebudou dále ani interpretovány¹⁰. V ČR prošlo procesem intergenerační dekonverze 16 % a intragenerační dekonverze 11 % jedinců z celé populace. Na Slovensku jsou tyto hodnoty dekonverzí nižší, 5 a 6 %. V obou těchto zemích je tak pokles podílů jedinců deklarujících své náboženské vyznání dán hodnotami dekonverzí, které nejsou kompenzovány hodnotami konverzí. Tyto hodnoty dekonverzí jsou však v ČR oproti Slovensku vyšší a důsledkem je i vyšší míra sekularity ČR v této formě tradiční religiozity. V Maďarsku došlo na věcně významné úrovni pouze k intergenerační dekonverzi 8 % a v Polsku naopak k dekonverzi intragenerační 12 %. Je třeba zmínit, že pokud v konkrétní transmisi nedošlo k dekonverzi ani konverzi na věcně významných hodnotách (případ intragenerační transmise v Polsku a intergenerační v Maďarsku), pak to na druhé straně znamená, že v těchto případech muselo dojít k reprodukci blížící se hodnotě 100 %. Takovéto zjištění má také svoji interpretační hodnotu, vypovídající o stabilitě míry deklarovaného náboženského vyznání v konkrétní transmisi.

Je důležitým zjištěním, že v žádné ze sledovaných zemí nedošlo ani v jedné z transmisi k procesům konverze na hodnotě >2 % populace, v Polsku se tyto hodnoty dokonce blíží nule. Nepřítomnost konverzí během intergenerační transmise může znamenat absenci primárně nábožensky socializačních aktérů mimo matek a v transmisi intragenerační tuto absenci nábožensky socializačních faktorů v širším okruhu vlivů napříč celou společností. Bylo by možno uvažovat, že konverze nebyla významněji pozitivně ovlivněna například religiozitou otce, širší rodinou, církevním školstvím, náboženským marketingem, religiozitou partnera, členstvím v nábožensky orientovaných zájmových skupinách atd.

Výsledky grafu 1 je možno stručně shrnout následovně. V náhledu obou transmisi je zřejmé, že v ČR, na Slovensku,

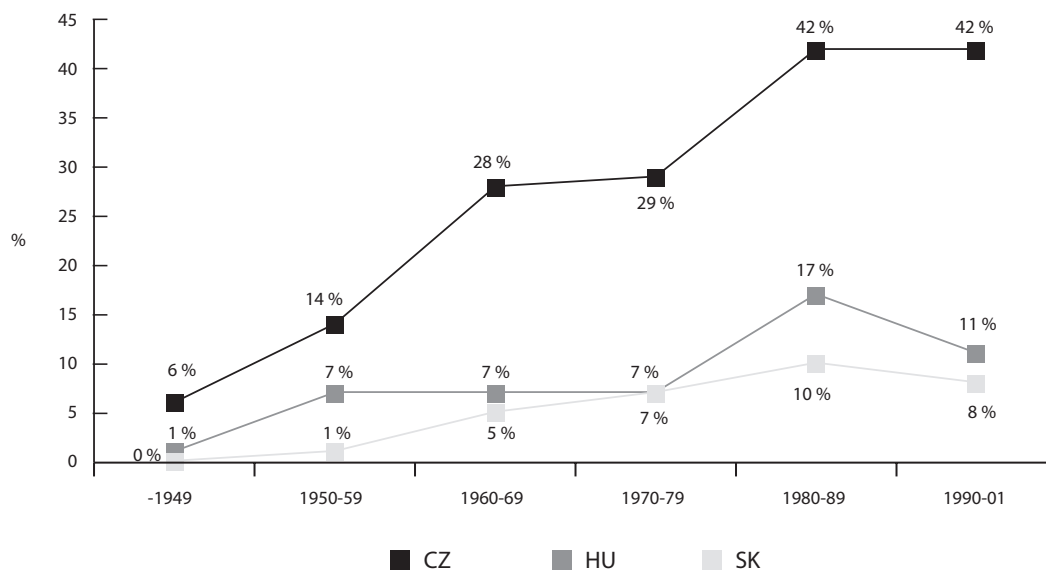
v Maďarsku i Polsku s generační obměnou a s ní předávanou religiozitou dochází v dimenzi náboženského vyznání k sekularizaci těchto společností. Sekularizace je dána převahou podílů dekonvertovaných¹¹ jedinců oproti věcně nevýznamným podílům konvertovaných. Podíly dekonvertovaných jsou oproti ostatním srovnávaným zemím v ČR vyšší, čehož výsledkem je i vyšší míra sekularity současné české společnosti v této dimenzi tradiční religiozity. Pro další analýzu je tedy otázkou, jaké faktory ovlivňovaly především míry dekonverzí v průběhu inter- a intragenerační transmise.

Intergenerační transmise

Formativní období jedince je zasazeno do určitých společensko-historických podmínek, které mohou ovlivňovat hodnoty a směry mobilizačních procesů. V grafu 1 nebyly zjištěny hodnoty konverzí na věcně významné úrovni (>2 %). Proto budou v grafu 2 sledovány pouze procentuální pravděpodobnosti intergenerační dekonverze vzhledem k zasazení intergenerační transmise do určitých společensko-historických podmínek.

Již z prvního pohledu na časový průběh křivek v grafu 2 je zřejmé, že se hodnoty pravděpodobnosti¹² intergenerační dekonverze v případě ČR od Slovenska, Maďarska i Polska výrazně liší. Potomci, jejichž formativní období bylo zasazeno do doby před nástupem komunistické moci (1948) v ČR dekonvertovali s 6% pravděpodobností, na Slovensku, v Maďarsku a Polsku se tato pravděpodobnost blíží nule. Proces sekularizace v průběhu intergenerační transmise tedy v ČR, na rozdíl od dalších sledovaných zemí, probíhal již před nástupem komunistů k moci. S prosazováním represivní protináboženské politiky v 50. letech v ČR pravděpodobnost dekonverze dvojnásobně narůstá a v dekádě 60. let se opět dvojnásobně zvyšuje na hodnotu 28 %. V období normalizace (70. léta) pravděpodobnost nenarostla, ale zvýšila se až v dekádě 80. let na hodnotu asi 40 % a na této hodnotě zůstala stabilní i po pádu komunistického režimu. Z časového průběhu je jednak patrné, že pravděpodobnosti intergenerační dekonverze v průběhu druhé poloviny 20. století v ČR výrazně narůstaly. Dále že zpřísnění nebo uvolnění protináboženské politiky státní moci ovlivňovalo velikosti dekonverze vždy s určitým zpoždě-

Graf 2. Procentuální pravděpodobnosti intergenerační dekonverze v dimenzi náboženského vyznání v závislosti na časovém zasazení formativního období

Pozn.: Sig<0,00.
Zdroj: ISSP 2008.

ním a že se tyto hodnoty po obnovení náboženské plurality a svobod po roce 1989 nesnížily, tzn. proces sekularizace se pouze zastavil. Na Slovensku pravděpodobnost intergenerační dekonverze narůstá až v dekádě 60. let, poté mírně roste až do 80. let na 10 % a po obnovení demokracie mírně klesá na 8 %. Časový průběh pravděpodobností dekonverze v Maďarsku je podobný, pouze na mírně vyšších hodnotách. Na rozdíl od těchto tří zemí se v Polsku tyto pravděpodobnosti blíží nule v celém časovém průběhu, což je v souladu se zjištěním 2% podílu celkově dekonvertovaných v intergenerační transmisi (viz graf 1). Možné příčiny vyšší sekularity ČR v náhledu intergenerační transmisi jsou následující: Za prvé, ve srovnání čtyř post-komunistických zemí střední Evropy probíhal v ČR proces sekularizace již před nástupem komunistů k moci, tedy nelze jej i v dalších obdobích celkově spojovat pouze se sekularizačními tlaky protináboženské politiky. Důvodem mohou být negativní postoje vůči římsko-katolické církvi šířící se po roce 1918 [viz Balík, Hanuš 2007]. Dále, v ČR proces sekularizace vykazoval v časovém průběhu výrazněji vyšší nárůst a po obnovení demokracie se oproti Slovensku i Maďarsku nesnížil. A za třetí, v Polsku k procesu sekularizace v této intergenerační transmisi vůbec nedošlo, protože matky předávaly svoje náboženské vyznání svým potomkům v téměř 100 % případech. Rozdíly v mírách intergeneračních dekonverzí mezi sledovanými zeměmi by mohly být vysvětlovány rozdílnou proticírkevní a protináboženskou politikou komunistických vlád. Ovšem jednotlivé rodiny mohly být proti těmto tlakům také různě odolné.

Jednotlivé rodiny mohly být odolné vůči vnějším sekularizačním tlakům v závislosti na náboženském prostředí v těchto rodinách. Náboženské prostředí lze spojovat se shodou rodičů v náboženském vyznání (náboženskou homogamii rodičů) i jejich náboženskými aktivitami, kterými jsou například pravidelné návštěvy bohoslužeb. Hodnoty šancí potomka na dekonverzi od matčina vyznání, tj. na intergenerační dekonverzi v závislosti na náboženském prostředí v rodině původu, jsou uvedeny v tabulce 2. Připomeňme, že ve vysvětlované pro-

měnné „intergenerační dekonverze“ je matka s náboženským vyznáním součástí referenční kategorie. Proto otec s náboženským vyznáním indikuje náboženskou homogamii rodičů a v opačném případě jejich heterogamii.

Pokud měl potomek ve svém formativním období oba rodiče s náboženským vyznáním (indikováno náboženským vyznáním otce), pak v ČR jeho šance na intergenerační dekonverzi klesají na čtvrtinu (0,25), na Slovensku výrazněji asi na desetinu (0,1) a podobně v Maďarsku (0,13). Pokud se matka pravidelně (alespoň 1x měsíčně) účastnila bohoslužeb, pak jsou šance na dekonverzi potomka od matčina náboženského vyznání v ČR 0,18 a v obou dalších zemích opět nižší. A konečně, šance na dekonverzi jsou nejvýrazněji snižovány v případech, kdy se bohoslužeb pravidelně účastnili rodiče oba, v ČR 0,03, na Slovensku 0,02 a v Maďarsku 0,05. Šance na intergenerační dekonverzi v Polsku nebyly sledovány, protože k této dekonverzi nedošlo na věcně významné úrovni (viz graf 1).

V souhrnu je možno konstatovat, že náboženské prostředí v rodině původu, které by bylo možno spojovat i s významem náboženství v životech rodičů, je důležitým faktorem, který snižuje neúspěšnost předávání náboženského vyznání z rodičů na jejich potomky. Za prvé, vlivy náboženského prostředí

Tabulka 2. Šance na intergenerační dekonverzi v dimenzi náboženského vyznání v závislosti na náboženském prostředí v rodině původu

	CZ	SK	HU
Otec s vyznáním	0,25	0,1	0,13
Matka s účastí	0,18	0,13	0,12
Oba rodiče s účastí	0,03	0,02	0,05

Pozn.: Sig<0,05.
Zdroj: ISSP 2008.

v rodině původu jsou v případech Slovenska i Maďarska oproti ČR silnější. Výjimkou je pouze vliv daný pravidelnou návštěvností bohoslužeb obou rodičů v případě Maďarska. Za druhé, nelze opomíjet, že v případech náboženské homogamie i shodnosti rodičů v účasti na bohoslužbách by také nemělo docházet k rozporu rodičovských vlivů a vzorů vzhledem k obsahu primární náboženské socializace jejich potomků [např. Sandomirsky, Wilson 1990]. Tento soulad rodičů v otázkách víry a její důležitosti v životě se tak stává významným faktorem zvyšujícím odolnost rodiny vůči vnějším sekularizačním tlakům. Právě míra této odolnosti byla v ČR nižší. Důsledkem je následně i výraznější proces sekularizace.

Intragenerační transmise

V průběhu dospělosti si jedinec svůj primárně socializovaný světový názor – náboženský nebo nenáboženský – zachová, nebo jej může změnit, tzn. projít procesem dekonverze nebo konverze. Z hodnot v grafu 1 vyplynulo, že v dimenzi náboženského vyznání neprošlo procesem intragenerační konverze více než 2 % jedinců v žádné z námi sledovaných populací a v případě Maďarska ani procesem dekonverze. Minimální mobilita v Maďarsku znamená, že se intragenerační reprodukce musela blížít hodnotě 100 %, tj. není zde prostor ani důvod zkoumat příčiny mobilitních procesů v dospělosti jedince. Proto jsou v tabulce 3 uvedeny pouze případy ČR, Slovenska a Polska. Pro připomenutí, intragenerační dekonverzi prošli ti jedinci, kteří byli primárně socializováni s náboženským vyznáním a v průběhu své dospělosti dekonvertovali k nenáboženskému světovému názoru.

Možné faktory, které ovlivňují zachování primárně socializovaného vyznání v průběhu dospělosti, lze rozdělit do dvou okruhů. Jednak přetrvávající vliv obsahu primární náboženské socializace a za druhé vlivy působící až v průběhu dospělosti. Pokud byl jedinec ve svém formativním období primárně socializován s pravidelnou účastí na bohoslužbách, pak v ČR jeho šance na intragenerační dekonverzi – od primárně socializovaného vyznání – klesají 0,27x. Na Slovensku a v Polsku je síla tohoto efektu mírně nižší, 0,33x. Šance na dekonverzi během dospělosti také klesají v případech, kdy se v dětství potomka hlásili oba rodiče k náboženskému vyznání (náboženská homogamie rodičů), v ČR 0,56x a v dalších srovnávaných zemích 0,18x. Pro připomenutí, náboženskou homogamii rodičů je indikováno náboženské prostředí v rodině původu, kdy je předpokládáno, že se tato důležitost také odrazila

v důrazu na primární náboženskou socializaci potomků, která ovlivňuje i přetrvávání náboženství v jejich dospělosti [O'Connor, Hoge, Alexander 2002]. Právě v síle vlivu náboženského prostředí v rodině původu, které snižuje šance na dekonverzi během dospělosti, se ČR výrazně liší od Slovenska a Polska. Prostředí v rodině původu je na Slovensku i v Polsku nejméně silným faktorem. Dále, náboženské vyznání partnera¹³ snižuje šance na intragenerační dekonverzi jedince v jeho dospělosti v ČR 0,49x a v obou dalších zemích mírně výrazněji 0,37x a 0,42x. Bydliště na venkově snižuje šance na dekonverzi v ČR 0,64x, podobně v Polsku, ale silněji na Slovensku 0,44x. A šance na dekonverzi mírně klesají v případech ČR a Polska také s věkem.

V souhrnu by bylo možno stručně konstatovat: Šance dospělého člověka na dekonverzi od jemu primárně socializovaného náboženského vyznání jsou snižovány především přítomností náboženského prostředí v rodině původu, náboženským obsahem jeho primární socializace i prostředím, ve kterém v dospělosti žije. Právě vliv náboženského prostředí, ve kterém jedinec vyrůstal (případy náboženské homogamie rodičů) je na Slovensku i v Polsku oproti ČR výrazně silnějším faktorem. Bylo by možno si představit tradičně nábožensky založené rodiny s oběma věřícími rodiči, pro něž je důležité, aby svůj vztah k náboženství přenášeli i na své potomky a kteří se svými potomky také navštěvují bohoslužby v kostelích.

Návštěvnost na bohoslužbách

V pravé části tabulky 1 byly zjištěny rozdíly v průměrných četnostech roční účasti na bohoslužbách mezi matkami a jejich potomky ve formativním období – během intergenerační transmise – i rozdíly mezi tímto formativním obdobím a dospělostí – během intragenerační transmise. Hodnoty těchto rozdílů v obou transmisích jsou zobrazeny v grafu 3. Kladné hodnoty indikují nárůst četnosti roční účasti a záporné opačně jejich pokles.

V ČR došlo v průběhu intergenerační transmise k poklesu průměrné roční účasti o -2 ročně a v transmisi intragenerační byl tento pokles vyšší, o -5 ročně. Na Slovensku byly tyto poklesy vyšší, o -3 a -10 ročně. V této dimenzi tradiční religiozity se tedy na procesu sekularizace v obou zemích podílejí především poklesy v průběhu dospělosti – intragenerační transmise – a to na Slovensku ve větší míře. V Maďarsku a Polsku byly poklesy četnosti účasti v průběhu intragenerační transmise ještě výraznější, o -15 a -17 ročně. Avšak v těchto zemích

Tabulka 3. Šance na intragenerační dekonverzi v dimenzi náboženského vyznání v závislosti na primárně socializované účasti, náboženském prostředí v rodině původu, vyznání partnera, míře individualizace a věku

	CZ	SK	PL
Pravidelná účast v dětství	0,27	0,33	0,33
Oba rodiče s náboženským vyznáním	0,56*	0,18	0,18
Partner s náboženským vyznáním	0,49	0,37	0,42
Bydliště na venkově	0,64	0,44	0,63
Věk	0,99	1*	0,98

Pozn.: *Sig<0,2, jinak sig<0,05.
Zdroj: ISSP 2008.

došlo na rozdíl od ČR a Slovenska opačně k nárůstu četnosti účasti v transmisi intergenerační na hodnotách o 4 a 2 ročně. To znamená k procesu revitalizace. Pokud by děti navštěvovaly bohoslužby spolu se svými matkami, pak by měly být hodnoty jejich četnosti účasti shodné, což by vypovídalo o vysoké míře intergenerační reprodukce. Vyšší četnost účasti dětí oproti jejich matkám (Polsko a Maďarsko) pak znamená, že jejich primárně socializovaná návštěvnost bohoslužeb musela být pozitivně ovlivňována i dalšími faktory mimo nukleární rodinu, například členy širší rodiny, náboženskou výukou na školách atd. Nicméně i když v těchto dvou zemích došlo v průběhu intergenerační transmise k procesu revitalizace, přesto takovýto nárůst účasti na bohoslužbách plně nekompenzuje její pokles v transmisi intragenerační, jak již bylo naznačeno při interpretaci hodnot v tabulce 1 a jak je možno zjistit porovnáním intergeneračního nárůstu a intrageneračního poklesu v grafu 3. V celkovém náhledu generační obměny tak dochází k procesům sekularizace. Rychlost sekularizačních procesů mohla být ovlivňována, podobně jak bylo sledováno v případě přenosu náboženského vyznání, podmínkami ve společnosti i v rodině původu jedince.

Intergenerační transmise

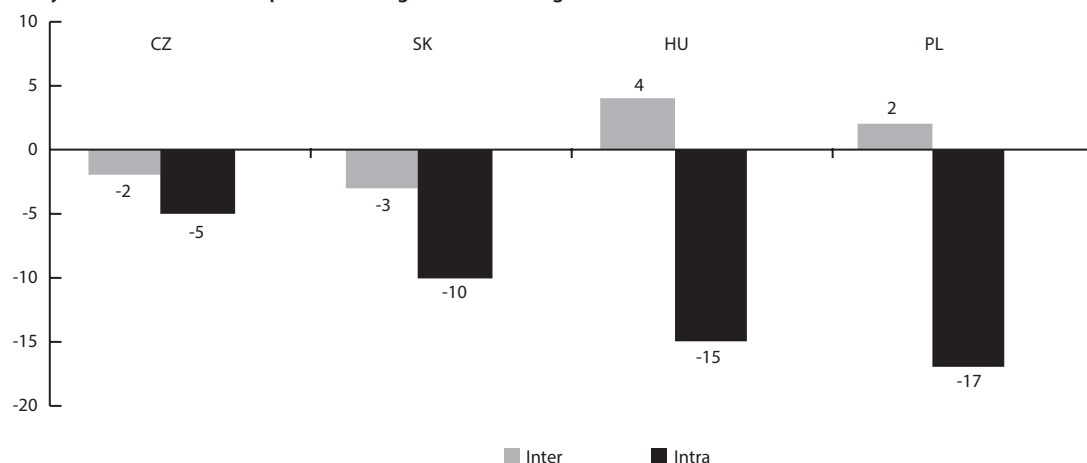
V grafu 4 jsou zobrazeny hodnoty rozdílů v četnostech roční účasti na bohoslužbách mezi matkami a jejich potomky ve formativním období – v průběhu intergenerační transmise – a to v závislosti na zasazení procesu primární socializace do určitých společensko-historických podmínek. V ČR byli potomci před rokem 1948 primárně socializováni s roční účastí o 2 ročně více oproti svým matkám. V tomto období se tedy na míře primárně socializované účasti dítěte na bohoslužbách musely podílet i další faktory, například členové širší rodiny, náboženská výuka na školách atd. Po převzetí moci komunisty se tento trend obrací a až do dekády 70. let je možno sledovat intergenerační pokles četnosti účasti o -4 ročně. Tento pokles se zmírňuje až s postupným uvolňováním protináboženské politiky v 80. letech a po obnovení demokracie po roce 1989 na hodnotu o -1 roční účast. Z časového průběhu intergeneračního přenosu četnosti účasti na bohoslužbách je patrné, že tato úspěšnost kopírovala změny státní politiky [viz Balík, Hanuš 2007]. Na Slovensku docházelo k poklesu již před nástupem komunistů k moci o -5 účastí ročně. Tento pokles

se snížil v dekádě 80. let a po pádu komunistického režimu byli potomci naopak primárně socializováni o 2 účasti ročně více oproti svým matkám. Po obnovení demokracie, podobně jako v ČR před rokem 1948, musely tedy vstoupit do hry i další faktory mimo matek. V Polsku a Maďarsku je možno sledovat odlišné mobilní směry. V obou zemích byli potomci primárně socializováni od nástupu komunistů k moci až po obnovení demokracie vždy s vyšší četností účasti oproti svým matkám (srov. graf 3). Tyto výsledky vypovídají o procesech revitalizace v intergenerační transmisi. V těchto dvou zemích se protináboženská politika státu i společenský význam církví lišily od podmínek v bývalé Československé republice a tyto rozdíly pozitivně ovlivňovaly i náboženský obsah primární socializace. Rozdílná protináboženská a proticírkevní politika proto znamenala i rozdíly v podmínkách pro veřejné aktivity církve a veřejný náboženský život. Tyto podmínky mohly posilovat primárně socializovanou účast na bohoslužbách a výsledkem součtu těchto vlivů byla i častější účast potomků oproti jejich matkám, tzn. proces revitalizace.

Primárně socializovaná četnost účasti na bohoslužbách tedy nemusí být ovlivňována pouze religiozitou rodičů, ale i dalšími faktory mimo nukleární rodinu, například náboženskou výukou na školách, veřejnými církevními aktivitami atd. Právě v podmínkách pro možný vliv primárně socializačních faktorů mimo nukleární rodinu se ČR od ostatních srovnávaných zemí lišila. Dále je však třeba také zmínit, že zasazení formativního období potomka, tím i intergenerační transmisi, do konkrétních společensko-historických podmínek nevypovídá pouze o vlivu protináboženské politiky, ale i o potenciálním vlivu již probíhajícího procesu modernizace. Otázkou ovšem zůstává, jak silný vliv mají faktory mimo nukleární rodinu a jak se v síle těchto vlivů liší ČR od dalších srovnávaných zemí.

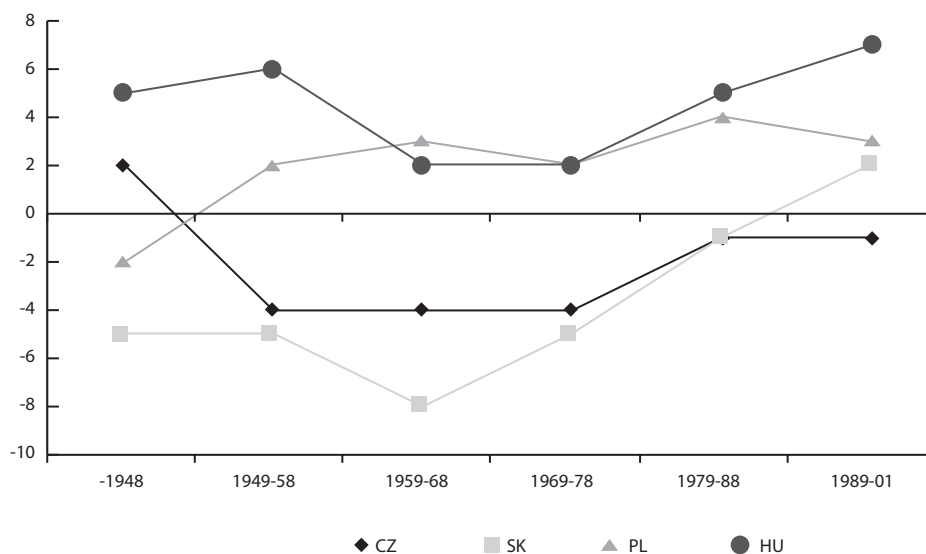
Hodnoty vztahů mezi četnostmi účasti na bohoslužbách rodičů a jejich potomků ve formativním období a hodnoty konstant (možných) faktorů mimo nukleární rodinu jsou uvedeny v tabulce 4. S nárůstem průměrné četnosti účasti matek o 1x ročně narůstá v ČR primárně socializovaná účast jejich potomků o 0,6x ročně, na Slovensku a v Polsku je tento nárůst mírně nižší a v Maďarsku opačně mírně vyšší. Vliv průměrné četnosti roční účasti otců je oproti matkám ve všech zemích nižší. Ovšem v tabulce 1 bylo naznačeno a v grafu 3 a 4 zjiš-

Graf 3. Rozdíly četností roční účasti v průběhu intergenerační a intragenerační transmise

Zdroj: ISSP 2008.

Graf 4. Rozdíly četností ročních účastí mezi matkami a jejich potomky v dětství v závislosti na zasazení formativního období

Pozn.: Polsko sig=0,27, jinak sig<0,05.
Zdroj: ISSP 2008.

těno, že v Polsku a Maďarsku došlo v průběhu intergenerační transmise k procesu revitalizace. Ze vztahu mezi četnostmi účastí rodičů a jejich potomků (hodnoty <1) v tabulce 4 je však patrné, že tento revitalizační proces musel být ovlivněn faktory působícími i mimo nukleární rodinu. Tento vliv je v regresní rovnici $y = a + b_1x_1 + b_2x_2$ vyjádřen odhady parametrů – hodnotami konstant „a“. Pro příklad: Pokud by byla četnost účastí rodičů nulová, pak $y = a + b_1 \cdot 0 + b_2 \cdot 0$, tzn. $y = a$. To znamená, že průměrná roční účast potomka vyjádřená konstantou „a“ je odhadem četnosti účasti, která nebyla ovlivněna přímo rodiči, ale dalšími faktory mimo nukleární rodinu. Právě tato síla vlivu faktorů mimo nukleární rodinu se mezi sledovanými zeměmi výrazně liší. V ČR na hodnotě konstanty 1, na Slovensku a v Maďarsku 8 a nejvíce v Polsku 22. Sílu vlivů faktorů působících mimo nukleární rodinu lze jednat spojovat s podmínkami ve společnosti, které v námi sledovaných zemích vytvářely odlišné bariéry pro veřejnou činnost církví, například pro náboženskou výuku na školách a pro další veřejné náboženské i církevní aktivity. Právě podmínky pro náboženský život i činnost církví byly v období komunistických vlád v Polsku i Maďarsku příznivější oproti situaci v Československu (viz kapitola „Společensko-historické podmínky“). Za druhé, společenské podmínky nejsou utvářeny pouze politikou státu, ale také kulturou dané společnosti. To

znamená i vlivem tradic nebo vztahem mezi náboženstvím a národnostní identitou, který má vysoký význam právě v polské společnosti [viz Borowik 2002], sousedskou kontrolou atd. I tyto aspekty mohly vést matky k tomu, aby umožnily nebo i zajistily svým dětem účast na bohoslužbách i bez svého doprovodu. Výsledkem je pak vyšší četnost účasti potomků oproti jejich matkám, tzn. proces revitalizace.

Intragenerační transmise

V průběhu dospělosti si může člověk svoji primárně socializovanou četnost účasti na bohoslužbách zachovat, nebo se tato četnost může změnit ve dvou směrech, tzn. když dochází k jejímu nárůstu, nebo poklesu. Z hodnot zobrazených v grafu 3 vyplynulo, že ve všech čtyřech sledovaných zemích došlo v průběhu intragenerační transmise k poklesům průměrné četnosti roční účasti. V ČR o –5, na Slovensku o –10, v Maďarsku o –15 a v Polsku o –17 účastí ročně. Tento výsledek znamená, že ve všech sledovaných populacích si lidé v průběhu dospělosti četnost svoji primárně socializované účasti neudrželi. Výsledkem je pak pokles účasti a tím i proces sekularizace v průběhu intragenerační transmise. Proto je třeba se dále ptát, které faktory by mohly ovlivňovat četnost účasti dospělého člověka.

V tabulce 5 jsou zobrazeny odhady hodnot regresních koeficientů, na jejichž základě je měřen vliv uvedených faktorů na četnost roční účasti dospělého jedince. S nárůstem primárně socializované účasti o 1x ročně narůstá účast v dospělosti v případě ČR o 0,5x, podobně na Slovensku a méně v Maďarsku a Polsku. Proces primární socializace probíhá standardně v rodině původu, kde se mohou rodiče ve svých náboženských aktivitách shodovat nebo lišit. Pokud se ve formativním období jedince pravidelně (alespoň 1x měsíčně) zúčastňoval bohoslužeb pouze jeden z rodičů, pak účast jedince v jeho dospělosti klesá v případě ČR o –3x ročně, podobně v Maďarsku, ale výrazně více na Slovensku a v Polsku. Pokud bohoslužby navštěvoval pouze jeden z rodičů, pak lze předpokládat, že účast na bohoslužbách neměla v těchto rodinách tak velký význam jako v rodinách s účastí rodičů obou a že rodiče nebyli

Tabulka 4. Odhady parametrů lineární regrese: Četnost roční účasti jedince v jeho formativním období v závislosti na roční účasti rodičů a faktorech mimo nukleární rodinu

	CZ	SK	PL	HU
Roční účast matky	0,6	0,5	0,4	0,7
Roční účast otce	0,2	0,4	0,2	0,2
Konstanta	1	8	22	8

Pozn.: Sig<0,00.
Zdroj: ISSP 2008.

pro své potomky shodnými rolovými vzory. V opačném náhledu je možno říci, že shoda účasti obou rodičů ve formativním období jejich potomků zvyšuje i četnost účasti těchto potomků v jejich dospělosti. Účast na bohoslužbách v dospělosti je na Slovensku i v Polsku oproti ČR také více snižována mírou individualizace, která je indikována bydlištěm ve městě. Vliv věku je v ČR velmi malý a není statisticky signifikantní, proto nelze uvažovat o jeho vlivu. Oproti tomu v dalších sledovaných zemích s nárůstem věku člověka o jeden rok narůstá i jeho účast v dospělosti, nejvíce na Slovensku o 0,3 účasti za rok.

Závěr

V této práci byly sledovány kvantitativní změny ve dvou formách tradiční religiozity, ke kterým docházelo v neustávajícím procesu generační obměny populací v případech čtyř postkomunistických zemí. Na základě analytických výsledků lze obecně konstatovat, že u všech čtyřech sledovaných zemí byla generační obměna provázána poklesem tradiční religiozity ve společnosti. Avšak tyto země se liší nejen ve velikostech poklesů religiozity, ale i v rozloženích mobilitních změn mezi inter- a intragenerační transmisí i v jejich příčinách. Změny, ke kterým docházelo v průbězích obou transmisí, již byly podrobně popsány v analytické části této práce. Ve stručném souhrnu: Spolu s generační obměnou, tzn. měřeno velikostmi změn v jednotlivých transmisích a jejich součtem, došlo v ČR oproti dalším srovnávaným zemím k vyšším poklesům a tím i k výraznějšímu procesu sekularizace. Dále, i když v některé se země, například v Maďarsku nebo Polsku, v jedné z transmisí k poklesům nedošlo nebo byl dokonce zjištěn mírný nárůst (viz např. výsledky v tab. 1), tak tato stabilita nebo růst nekompenzovaly úbytky v druhé z transmisí. Důsledkem poklesu úspěšnosti předávání religiozity mezi generacemi – v průbězích obou transmisí – byl následně pokles religiozity ve společnosti, který byl výraznější právě v ČR.

Možné příčiny sekularizačních procesů by bylo možno v náhledu generační obměny rozdělit do tří okruhů faktorů, které mohly procesy sekularizace urychlovat nebo opačně brzdit: Jednak to byly systémové podmínky ve společnosti, především protináboženská a proticírkevní politika bývalé komunistické státní moci. Tato politika byla zaměřena nejen na ideologický boj, ale výrazně regulovala veřejný náboženský život i veřejné aktivity církve. Například výuku náboženství na školách nebo návštěvnost na bohoslužbách v kostelích, kteréžto aktivity jsou součástí primární náboženské socializace. Podmínky pro náboženský život i pozici a činnost církve ve společnosti byly v bývalé ČSSR oproti oběma dalším zemím

méně příznivé. Svobodnější podmínky pro náboženství i církve mohly nejen pozitivně ovlivňovat obsah náboženské socializace, ale i případně tuto socializaci nahrazovat v případech rodin s nenáboženskými rodiči. Nejnížší vliv primárně nábožensky socializačních aktérů mimo nukleární rodinu byl zjištěn právě v nejvíce sekulární české společnosti.

Druhým z okruhů faktorů, které opačně proces sekularizace brzdily, bylo náboženské prostředí v rodině původu i význam víry a náboženských praktik v životech primárně socializujících rodičů. S nárůstem rodiči vnímaného významu náboženství také narůstala odolnost těchto rodin vůči systémovým sekularizačním tlakům. Odolnost vůči vnějším sekularizačním tlakům také klesá s mírou individualizace, kdy dochází k poklesu vlivu tradic. Tento význam náboženství v životech rodičů i vliv tradic brzdil proces sekularizace nejméně výrazně právě v ČR.

Třetím z okruhů faktorů, které mohou opět proces nucené sekularizace brzdit, byl význam, který mělo náboženství i církve v celé společnosti. Pokles tohoto významu ve společnosti nebo i výše negativních postojů vůči římsko-katolické církvi vytvářel příznivější podmínky pro sekularizační dopady protináboženské a proticírkevní politiky. Tyto podmínky byly nejpříznivější opět právě v ČR. Například k neúplnému předávání náboženského vyznání z matky na dítě v ČR docházelo již před nástupem komunistů k moci. To znamená, že protináboženská politika po roce 1948 měla v české společnosti oproti ostatním zemím vhodnější podmínky a na tyto sekularizační tendence mohla navázat. Proto byla úspěšnost předávání náboženského vyznání z matky na dítě v celém průběhu druhé poloviny 20. století nejnižší právě v ČR.

Vliv výše uvedených faktorů by bylo možno shrnout následovně. V ČR byla ateizační i sekularizační politika komunistické státní moci nejen nejdůraznější, ale také nejúspěšnější, protože oproti ostatním zemím měla pro svůj dopad nejpříznivější podmínky. Také by bylo možno říci, že s poklesem zájmu o náboženství a náboženské aktivity klesá i význam náboženského světového názoru i církve v celé společnosti. Výsledkem poklesu významu náboženství sdíleného v celé společnosti jsou i vhodnější podmínky pro dopady sekularizačních tlaků. A konečně vzhledem k neúplné úspěšnosti předávání religiozity mezi generacemi se proces sekularizace stává progresivním. Pro příklad: Pokud jen část potomků převeze religiozitu svých rodičů a z těchto potomků jich dále určitá část ztratí svoji primárně socializovanou religiozitu během dospělosti, kdy se stávají další generací rodičů, kteří opět nepředávají svoji religiozitu s plnou úspěšností, pak míra sekularity ve společnosti progresivně narůstá.

Tabulka 5. Odhady koeficientů lineární regrese: Četnost roční účasti v dospělosti v závislosti na primárně socializované účasti, účasti v rodině původu, míře individualizace a věku

	CZ	SK	HU	PL
Roční účast v dětství	0,5	0,5	0,3	0,3
Pravidelná účast jen jednoho z rodičů	-3	-7	-3	-13
Bydliště ve městě	-2	-8	-2	-6
Věk	-0,02*	0,3	0,1	0,2

Pozn.: *Sig>0,05, jinak <0,05.
Zdroj: ISSP 2008.

- Bader, Christopher D., Scott A. Desmond. 2006. „Do as I Say and as I Do: The Effects of Consistent Parental Beliefs and Behaviors Upon Religious Transmission.“ *Sociology of Religion* 67 (3): 313–329, <http://dx.doi.org/10.1093/socrel/67.3.313>.
- Balík, Stanislav, Jiří Hanuš. 2007. *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Beck, Ulrich. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Berger, Peter. 1967. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Doubleday.
- Berger, Peter L., Thomas Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Borowik, Irena. 2002. „The Roman Catholic Church in the Process of Democratic Transformation: the Case of Poland.“ *Social Compass* 49 (2): 239–252, <http://dx.doi.org/10.1177/0037768602049002008>.
- Cox, Harvey. 1966. *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective*. New York: Macmillan Company.
- Davie, Grace. 2009. *Výjimečný případ Evropa. Podoby víry v dnešním světě*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Filipi, Pavel. 2001. *Křesťanstvo, historie, statistika, charakteristika křesťanských církví*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Froese, Paul. 2002. „Hungary for Religion: A Supply-Side Interpretation of the Hungarian Religious Revival.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 40 (2): 251–268, <http://dx.doi.org/10.1111/0021-8294.00054>.
- Froese, Paul. 2004. „After Atheism: An Analysis of Religious Monopolies in the Post-Communist World.“ *Sociology of Religion* 65 (1): 57–75, <http://dx.doi.org/10.2307/3712507>.
- Froese, Paul. 2005. „Secular Czechs and Devout Slovaks: Explaining Religious Differences.“ *Review of Religious Research* 46 (3): 269–283, <http://dx.doi.org/10.2307/3512556>.
- Grotenhuis, Te Manfred, Peer Scheepers. 2001. „Churches in Dutch: Causes of Religious Disaffiliation in The Netherlands, 1937–1995.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 40 (4): 591–606, <http://dx.doi.org/10.1111/0021-8294.00079>.
- Hamplová, Dana. 2000. *Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti. Mezinárodní srovnání na základě empirického výzkumu ISSP*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hervieu-Leger, Daniele. 1998. „The Transmission and Formation of Socioreligious Identities in Modernity: An Analytical Essay on the Trajectories of Identification.“ *International Sociology* 13 (2): 213–228, <http://dx.doi.org/10.1177/026858098013002005>.
- Hervieu-Leger, Daniele. 2000. *Religion as a Chain of Memory*. Cambridge: Polity Press.
- Hunt, Stephen. 2005. *Religion and Everyday Life*. London – New York: Routledge.
- Iannaccone, Laurence R. 2003. „Looking Backward: A Cross-national Study of Religious Trends.“ *Working Paper*. George Mason University: Center for Study Public Choice.
- Kalmijn, Matthijs. 1991. „Shifting Boundaries: Trends in Religious and Educational Homogeneity.“ *American Sociological Review* 56 (6): 786–800, <http://dx.doi.org/10.2307/2096256>.
- Kontler, László. 2001. *Dějiny Maďarska*. Praha: Lidové noviny.
- Kubát, Michal. 2006. *Vývoj a proměny státního zřízení Polska ve 20. století*. Praha: Dokořán.
- Lambert, Yves. 2004. „A Turning Point in Religious Evolution in Europe.“ *Journal of Contemporary Religion* 19 (1): 29–45, <http://dx.doi.org/10.1080/1353790032000165104>.
- Luckmann, Thomas. 1967. *Invisible religion. The problem of religion in modern society*. New York: Macmillan Company.
- Lužný, Dušan. 1999. *Náboženství a moderní společnost*. Brno: Masarykova Univerzita.
- Mannheim, Karl. 2007. „Problém generací.“ *Sociální studia* (1–2): 11–44.
- Meulemann, Heiner. 2004. „Enforced Secularization Spontaneous Revival? Religious Belief, Unbelief, Uncertainty and Indifference in East and West European Countries 1991–1998.“ *European Sociological Review* 20 (1): 47–61, <http://dx.doi.org/10.1093/esr/20.1.47>.
- McLeod, Hugh. 2007. *Náboženství a lidé Západní Evropy*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Mišovič, Ján. 2001. *Víra v dějinách zemí koruny české*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mueller, Margaret M., Glen H. Elder. 2003. „Family Contingencies Across the Generations: Grandparent-Grandchild Relationships in Holistic Perspective.“ *Journal of Marriage and Family* 65 (2): 404–417, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2003.00404.x>.
- Myers, Scott. M. 1996. „An Interactive Model of Religiosity Inheritance: The Importance of Family Context.“ *American Sociological Review* 61 (5): 858–866, <http://dx.doi.org/10.2307/2096457>.
- Need, Ariana, Geoffrey Evans. 2001. „Analysing Patterns of Religious Participation in Post-Communist Eastern Europe.“ *British Journal of Sociology* 52 (2): 229–248, <http://dx.doi.org/10.1080/00071310120044962>.
- Nešpor, Zdeněk. 2010a. *Příliš slábi ve víře: česká ne/religiozita v evropském kontextu*. Praha: Kalich.
- Nešpor, Zdeněk. 2010b. „Rodina/domácnost jako náboženská skupina v procesu transformace.“ *Lidé města* 12 (1): 31–60.
- Norris, Pippa, Ronald Inglehart. 2004. *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press.
- O'Connor, Thomas P., Dean R. Hoge, Estrela Alexander. 2002. „The Relative Influence of Youth and Adult Experiences on Personal Spirituality and Church Involvement.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 (4): 723–732, <http://dx.doi.org/10.1111/1468-5906.00157>.

- Paleček, Antonín. 2011. *Reprodukce religiozity v ČR druhé poloviny 20. století*. Diplomová práce. Brno: Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita.
- Paleček, Antonín, Roman Vido. 2014. „Náboženské vyznání v České republice z perspektivy inter- a intra-generační transmise.“ *Naše společnost* 12 (2): 24–35, <http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.2.12.124>.
- Polack, Detlef. 2008. „Religious Change in Europe: Theoretical Considerations and Empirical Findings.“ *Social Compass* 55 (2): 168–186, <http://dx.doi.org/10.1177/0037768607089737>.
- Sandomirsky, Sharon, John Wilson. 1990. „Processes of Disaffiliation: Religious Mobility among Men and Women.“ *Social Forces* 68 (4): 1211–1229, <http://dx.doi.org/10.1093/sf/68.4.1211>.
- Sherkat, Darren. E. 2003. „Religious Socialization. Sources of Influence and Influences of Agency.“ Pp. 151–163 in Michelle Dillon (ed.). *Handbook of the Sociology of Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stark, Rodney, Laurence R. Iannaccone. 1994. „A Supply-side Re interpretation of the ‘Secularization’ of Europe.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 33 (3): 230–252, <http://dx.doi.org/10.2307/1386688>.
- Tomka, Miklos. 1998. „Contradictions of Secularism and the Preservations of the Sacred. Four Contexts of Religious Change in Communism.“ Pp. 177–189 in Rudi Laermans, Bryan R. Wilson, J. Billiet (eds.). *Secularization and Social Integration. Papers in Honor of Karel Dobbelaere*. Leuven: Leuven University Press.
- Tomka, Miklos. 1999. „Marginalizace a opozice jako motivy izolacionismu a konzervatismu východoevropského katolicismu.“ Pp. 91–109 in Jiří Hanuš (ed.). *Náboženství v době společenských změn*. Brno: MPÚ Masarykova univerzita.
- Tomka, Miklos. 2010. *Expanding Religion: Religious Revival in Post-Communist Central and Eastern Europe*. Berlin: De Gruyter, <http://dx.doi.org/10.1515/9783110228168>.
- Vido, Roman. 2011. *Konec velkého vyprávění? Sekularizace v sociologické perspektivě*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Vinopal, Jiří. 2009. „Situace standardizovaného dotazování z hlediska kognitivních přístupů.“ *Sociologický časopis* 45 (2): 396–420.
- Wilson, Brian. R. 1982. *Religion in Sociological Perspective*. New York: Oxford University Press.
- Wright, Bradley R., Dina Giovanelli, Emily G. Dolan, Mark Evan. 2011. „Explaining Deconversion from Christianity. A study of Online Narratives.“ *Journal of Religion & Society* 13: 1–17.

Antonín Paleček vystudoval magisterský program oboru sociologie na Fakultě sociálních studií MU v Brně, kde v současné době pokračuje v doktorském studiu. Tématem jeho diplomové práce byla reprodukce religiozity v ČR druhé poloviny 20. století. V současnosti připravuje disertační práci, z jejíž jedné z kapitol vychází i tato stať. Lze jej kontaktovat na adrese: 98347@mail.muni.cz

poznámky

- ¹ Tato publikace vznikla díky finanční podpoře projektu specifického výzkumu MU, číslo projektu MUNI/A/1369/2014.
- ² Vzorek byl vybírán z populace 18letých a starších.
- ³ Pro použití původní ordinální proměnné o devíti kategoriích a třídění v závislosti na desetiletých věkových kohortách není v datovém souboru dostatečný počet případů. Některé buňky tabulky by obsahovaly nulové hodnoty absolutních četností.
- ⁴ Indikace důležitosti náboženství prostřednictvím měr náboženské homogenie může být zkreslena genderově rozdílnou náboženskou nabídkou na sňatkovém trhu, tzn. strukturálními faktory.
- ⁵ Na základě otázky V58 – „Jak často jste navštěvoval bohoslužby, když Vám bylo 11–12 let?“
- ⁶ V této analýze je konečným bodem intragenerační transmise období sběru dat. Ve skutečnosti však tato transmise končí až úmrtím člověka.
- ⁷ V Polsku v průběhu intergenerační transmise k nárůstu prakticky dojít nemohlo, protože při 99% podílu s vyznáním nezbyl pro nárůst žádný prostor.
- ⁸ V této tabulce nerozlišujeme gender respondentů, ovšem gender rodiče je dán matkou. To znamená, že toto zjištění může být zkresleno vyšší religiozitou žen oproti mužům.
- ⁹ Důvod tohoto zpětného časového směru je dán konstrukcí dotazníku ISSP, který se táže respondentů na jejich religiozitu v současnosti, poté na jejich religiozitu v dětství a jejich rodičů.
- ¹⁰ Nízké procentuální podíly, tj. nízké relativní četnosti, při limitovaném počtu případů ve výběrovém vzorku také znamenají nízké zastoupení absolutních četností, se kterými je problematické statisticky pracovat.
- ¹¹ Předpoklad převahy hodnot dekonverzí oproti konverzím vyplynul již při interpretaci výsledků v tabulce 1.
- ¹² Procentuální hodnoty pravděpodobností také vypovídají o podílu dekonvertovaných. Např. pokud je hodnota této pravděpodobnosti v ČR v kohortě –1949 6 %, pak to znamená, že z těch potomků, kteří měli matky s náb. vyznáním, jich 6 % od vyznání svých matek intergeneračně dekonvertovalo, tedy nereprodukovalo vyznání matek.
- ¹³ Z dat ISSP 2008 nelze zjistit, zda došlo prvně k párovému výběru, nebo dekonverzi.

Zahraně obchodní činnost hudebních vydavatelství v Československu v období normalizace: Podnik pro zahraniční obchod (PZO) Artia¹

Martin Husák

International Trade in Czechoslovak Music Industry 1969-1989: The Artia Foreign Trade Enterprise

Abstract: The article reflects the position of a foreign trade enterprise called Artia within Czechoslovak music industry. The primary goal is to reveal the modus operandi of the music industry in international trading on the example of Artia. Given its export orientation, Artia was a specific organization dealing more than other Czechoslovak record companies with commercial success instead of ideological and aesthetic issues in its editorial policy. Such an approach was dramatically challenged in the period of "normalization" (1969-1989) when ideological requirements on record companies were reinforced in the system of management and control of cultural production in Czechoslovakia. Artia, therefore, is a suitable object for exploring the relationship between ideological and commercial aspects of cultural production in Czechoslovakia from a multidisciplinary perspective.

Keywords: Czechoslovakia, normalization, foreign trade enterprise, Artia, music industry

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2015.2.13.232>

Artia si pro svůj znak vybrala okřídleného koně Pegasa z řeckého bájesloví. Tato paralela nebyla zvolena náhodou. Podobně jako Pegas, který se nechal osedlat pouze od Apollónových Múz, se také Artia profilovala svou náklonností k různým druhům umění. Prostřednictvím Artie československá vláda realizovala vývoz a dovoz kulturních statků, které měly na jedné straně reprezentovat kulturně-politickou orientaci státu a na druhé straně sloužit jako zdroj dlouhodobých ekonomických příjmů.

Dosavadní zpracování tématu působení Artie v podobě odborných publikací je zcela neuspokojivé, což je vzhledem k její významné roli ve struktuře československých vydavatelství více než zarážející. Existují pouze dílčí studie zabývající se jedním typem činnosti Artie, a to zejména její knižní produkcí.² Hudebně vydavatelské činnosti Artie se však cíleně nevěnuje žádný titul odborné literatury.

Plnohodnotné informace o hudebně vydavatelské činnosti Podniku pro zahraniční obchod (dále také PZO) Artia lze tedy čerpat pouze s využitím primárních pramenů, které jsou v případě této práce získány metodou sběru a analýzy fondů uložených v Národním archivu České republiky a dobového tisku i metodou orální historie, tedy ve formě řízených rozhovorů s pamětníky, kteří se v rámci svého profesního života dostali do kontaktu s činností Artie. Obě metody se za předpokladu kritického a vyváženého přístupu výzkumníka velmi dobře doplňují a mohou přispět ke komplexnějšímu porozumění tématu.

Cílem následujícího textu je doplnit chybějící poznání se zaměřením na hudebně vydavatelskou činnost Artie, kterou byla v rámci organizační struktury pověřena obchodní skupina gramo.³

PZO Artia

Hudebně vydavatelská činnost se v Československu v období normalizace po mnoha institucionálních proměnách⁴ ustálila na přelomu šedesátých a sedmdesátých let v organizační sché-

ma, které vydrželo prakticky až do roku 1989. Vydavatelskou oblast reprezentovaly české podniky Supraphon a Panton a slovenský Opus, exportní oblast byla zastoupena PZO Artia s vazbou na český trh a Slovartem Bratislava v případě slovenského trhu a nakonec oblast výrobní reprezentovaly jednotně pro oba státy podniky Loděnice u Berouna a Tesla Litovel [NA ČR, fond MK ČSR, KA 131].

Nakladatelství Artia vzniklo v Praze roku 1953 jako státní organizace zahraničního obchodu ve struktuře PZO⁵ spadající shodně do působnosti Ministerstva kultury a Ministerstva zahraničního obchodu. Důvodem nejasného institucionálního zařazení Artie je skutečnost, že reprezentovala kulturní politiku Československa a přispívala k rozšíření zahraniční politické spolupráce na straně jedné a zároveň ovlivňovala výsledky zahraničního obchodu na straně druhé.⁶ V porovnání s ostatními PZO však Artia náležela spíše k menším útvarům. Obchodní portfolio PZO Artie zahrnovalo celou řadu produktů a oblastí, z nichž tou nejdůležitější z pohledu běžného spotřebitele socialistického Československa představovala knižní produkce, čili vývoz a dovoz dětské, umělecké i populárně naučné literatury [Statisíce knih a desek do zahraničí 1955]. Oběma směry dále putovaly gramofonové desky, gramofony, známky, šperky, mince, bižuterie, kinomateriál, československá kartografie, učební pomůcky anebo denní tisk a časopisy [Provazník 1966].

Za daný segment odpovídala v rámci organizační struktury Artie příslušná obchodní skupina. Kompetence za obchodování s hudební produkcí převzala v plném rozsahu skupina gramo. Pro tyto účely využívala a dále rozvíjela katalogovou nabídku Supraphonu, respektive Pantonu [Kolář 1977]. Nezařaditelná byla v této souvislosti podle svědectví pamětníků role Lea Jehneho, který v Artii plnil roli odborného garanta, ať už v pozici vedoucího hudebního oddělení (1969-1979) nebo coby zástupce ředitele pro umělecké otázky (1979-1988).⁷

Prostřednictvím skupiny gramo se Artia stala v souladu s politickým zadáním jedním z nejdůležitějších výrobců a dodavatelů desek v rámci východního bloku. Pavel Smola,

obchodní ředitel Artie v 60. letech, tento předpoklad podpořil informací o celkovém objemu vývozu desek, podle níž se až do roku 1967 vyvezlo 20 miliónů desek [Umění na export 1967]. Okrajově se skupina gramo zabývala také obchodem s gramofony, hudebninami a vývozem lisovací hmoty na gramofonové desky [Tůma 1981].

Vzhledem k exportnímu obchodnímu zaměření Artie a vysoké mezinárodní konkurenci se její produkce vyznačovala v porovnání s tuzemskými nakladatelstvími vysokou kvalitou. A to jak po stránce dramaturgické, tak i po stránce řemeslného zpracování a technické úrovni nahrávek [Rozhovor Martina Husáka s Jiřím Černým, 2013].

Nástup normalizace a její dopad na činnost PZO Artia

S nástupem normalizace se ve snaze o upevnění komunistické moci dramaticky zvýšily politické a ideologické nároky na celou kulturní tvorbu. Za hlavní konstitutivní dokument normalizace, který nastolil nový politický i socio-kulturní diskurz, lze považovat *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* [Činát 2010]. Tento dokument reflektuje tzv. krizový vývoj z období Pražského jara a jeho schválením na plenárním zasedání ÚV KSČ 11. prosince 1970 se definitivně ustavila ideologicky závazná interpretace roku 1968 a událostí, které mu předcházely. Každý reformní pokus o změnu zde byl principiálně odmítnut [Hejzlar 1991].

V duchu přijatých závěrů docházelo také ke zpětné revizi umělecké produkce, což v případě hudebních vydavatelství znamenalo přehodnocení jejich katalogové nabídky (Artii nevyjímaje) s cílem odstranit nahrávky až příliš spjaté s obdobím Pražského jara [NA ČR, fond MK ČSR, KA 129]. Ve Zprávě o činnosti Supraphonu z roku 1976 se objevuje otevřená kritika hudebně vydavatelské činnosti v letech 1968–1969 za to, jakým způsobem ustupovala silám, jež v oblasti závažné umělecké hudby prosazovaly „experimentální tvorbu s odrazem módních kompozičních směrů západních hudebních proudů“ [ibid.]. Ze Zpráv se dále dozvídáme, jaké motivy v hudební tvorbě nejvíce rezonovaly se zásadami normalizační kulturní politiky: „V edičních plánech přibýlo děl s náboženskou tematikou. Společensky angažované tvorbě se nedostávalo odpovídající péče. V zábavných žánrech převládala orientace na vzory západní populární hudby. Negativní vliv měla i textová část zábavné hudby.“ [ibid.]

V jiném materiálu projednávaném na úrovni ÚV KSČ – ve Zprávě o situaci a opatřeních v oblasti zábavné hudby v ČSSR – Ministerstvo kultury rozpracovalo konkrétní body, pomocí nichž by se měla dramaturgie všech hudebních vydavatelství řídit. Příkladem je metodický pokyn směřovaný k jejich ediční činnosti s cílem „omezit nárůst LP desek populárních zpěváků a snížit počet tzv. samplerových desek, tj. desek, na nichž jsou uváděny jednotlivé písničky víceméně podle náhodných hledisek bez cílevědomých dramaturgických hledisek“ [ibid.]. Ve Zprávě se dále hovoří o nepřijatelné úrovni textů populárních písní, které údajně nenaplnují svou kulturně politickou úlohu v rámci socialistické umělecké produkce.

Přímo Artii byla adresována kritika za preferenci obchodních zájmů před ideologickým rozměrem edice, za přehlížení kulturně politických dopadů své tvorby a dokonce i za neúnosné upřednostňování interpretů z velkoměstského centra [NA

ČR, fond MK ČSR, KA 129]. Komerční rozměr činnosti Artie měl definitivně ustoupit ideologickým zájmům, jak lze odvodit ze Zpráv o situaci v oblasti kulturních styků se zahraničím na komerční základně z roku 1975:

„*Jde o oblast [ediční činnost Artie – pozn. autora], které je využíváno v ideologickém boji k ovlivňování myšlení lidí, k šíření prvků západního způsobu života i ke korumpování umělců ze socialistických zemí. Jde však také o oblast, v níž socialistický svět může účinně rozvíjet své ofenzivní ideologické působení a propagaci svých myšlenek do zahraničí.*“

[NA ČR, fond KSČ ÚV 1945–1989, Praha – předsednictvo 1971–1976, sv. 13]

Ideologický apel na orientaci hudebně vydavatelské činnosti je nesporný a v usnesení vlády č. 63 z téhož roku se dále dozvídáme, jaké konkrétní kroky jsou v této souvislosti požadovány v praxi: „Usměrňovat profesionální i zájmově uměleckou činnost v oblasti zábavné hudby v souladu s vysokými ideovými kritérii, zvyšovat zastoupení zábavné hudby z produkce socialistických zemí a zejména Sovětského svazu; kriticky přehodnocovat a proporčně vymezit podíl z produkce jiných zemí. Těmto směrům je třeba důsledněji podřízovat i kritiku a publicistiku.“ [NA ČR, fond MK ČSR, KA 18] Zahraniční vývoz československé produkce se stal zkrátka jedním z důležitých zahraničně politických činitelů, jemuž komunistický režim, alespoň ve své rétorice, přisuzoval nezanedbatelný význam.⁸

Citelně se v každodenní činnosti Artie promítla také snaha o konsolidaci personálních poměrů zahájením tzv. personálních prověrek, jejichž smysl v roce 1971 vysvětloval pro Rudé Právo Jaroslav Jakubec, tehdejší generální ředitel PZO Artia: „Naším cílem bylo vytvořit optimální podmínky pro plnění pracovních úkolů. Snažili jsme se dosáhnout tohoto stavu důsledným a zcela objektivním pracovním hodnocením, přičemž jsme se opírali o více podkladů, mezi jinými i o analýzu stranické a odborové činnosti i o analýzu kádrou.“ [Známější v zahraničí než doma 1971].

Za vrchol kritických hlasů namířených proti Artii v období začínající normalizace lze označit požadavek rozdělení pravomocí Artie mezi více podniků pod hlavičkou Ministerstva kultury, což by ale de facto znamenalo její likvidaci. Tradice, úspěšnost obchodní značky Artie a stávající obchodní závazky nakonec přiměly její kritiky spíše k jakési reformě zevnitř. O tom, co přesně to znamenalo pro další směřování Artie, se podrobněji vyjádřil znovu Jaroslav Jakubec: „Připravovaná koncepce Artie bude podřízena nejen hlediskům obchodně politickým, ale bude respektovat i kulturně politické zájmy ČSSR v zahraničí [...] Poučení z minulosti a nově se vytvářející podmínky v politickém a hospodářském životě naší země však k tomu poskytují příležitost a domníváme se, že je povinností všech zúčastněných ji plně využít. Je však nesporné, že úspěch naší snahy bude podřízen vytvoření soudružského vztahu oboustranné důvěry a respektování.“ [Hrouda 1970]

Vývoz hudební produkce

Ediční činnost PZO Artia

Dramaturgie

Až do šedesátých let se katalog Artie orientoval výhradně na potřeby tuzemského trhu s cílem vytvořit jakýsi národní katalog. Tím, že nenásledoval trendy, které byly aktuální v zahraničí, se však jeho atraktivita pro zahraniční obchodní partnery postupně snižovala do té míry, že skupina gramo nemohla naplnit své primární poslání, tedy vyvážet v nastaveném plánu československou hudební produkci do zahraničí [Umění na export 1967].

Dramaturgický přístup Artie k tvorbě katalogové nabídky se tedy musel změnit a vycházet výhradně z poptávky na zahraničních trzích. Sama Artie však vlastní hudební tvorbu až na výjimky⁹ neprodukovala a její nabídka se ve většině případů odvíjela od nabídky tuzemských vydavatelství. Artii tedy nelze považovat za čistě hudební vydavatelství, ale spíše za jakýsi mezičlánek spojující produkci tuzemských hudebních vydavatelství se zahraničními trhy. Artia v tomto směru využívala svých zkušeností a vyvíjela úsilí při vyhledávání talentů a interpretů, kteří se odlišovali od mainstreamové nabídky. Jiří Černý uvádí dva konkrétní příklady, na kterých lze inovativní přístup Artie k ediční skladbě doložit: „To bilo přímo do očí. V průběhu dvou let Leo Jehne vydal Evě Olmerové dvě alba. První v roce 1968, kdy jí vůbec poprvé až ve 34 letech vyšlo album. V Supraphonu to bylo ale až o 10 let později. (*To první album vydané Artii* – pozn. autora) mělo jazz feeling a velký ohlas v cizině. To druhé pak vydala s jazzovými hudebníky Velebným a Roklem v době, když dělali jiné s orchestrem Smetáčkovci dixieland. A ještě patrnější to bylo s Blue Efektem, kdy tady už Blue Efekt vlastně nemohl existovat. Leo Jehne to ale nechal přetextovat a vydat.“ [Rozhovor Martina Husáka s Jiřím Černým, 2013]

V zahraničí byla originalita katalogu Artie zachována jen v případě soustavné a důkladné analýzy soudobých hudebních trendů na exportních trzích, kde se pochopitelně poptávka po určitých žánrech lišila od tuzemského trhu. Příkladem je poptávka po albech s instrumentální tvorbou, kdy se objednávky tuzemských vydavatelství pohybovaly v rozmezí 2000–3000 výtisků, zatímco prodej na zahraničních trzích se pohyboval v nákladech až 200 000 kusů [Kolář 1977].

Žánrovým těžištěm Artie byla zpočátku vážná hudba, od druhé poloviny 60. let se však její zaměření rozšířilo také na mluvené slovo¹⁰ a především na oblast populární hudby, kde však dlouho nemohla prorazit (viz kapitolu Zastoupení hudebních žánrů v katalogu). V případě vážné hudby byla katalogová nabídka vždy stálejší než u žánrů populární hudby, jak v rozhovoru pro časopis *Melodie* v roce 1976 potvrzuje Leo Jehne: „Některé nahrávky máme v exportním katalogu patnáct let – jde především o desky s vážnou hudbou. V žánru populární hudby proměňujeme nabídku častěji. Ohlas populárních skladeb ovlivňuje i momentální vkus publika a my musíme přicházet s tím, co v cizině opravdu zabere.“ [ibid.]

Nárůst exportní katalogové nabídky se během 70. let pohyboval kolem 20 titulů gramofonových desek ročně, přičemž z toho 15 titulů zpravidla dodával Supraphon a 5 titulů vydavatelství Panton [Tůma 1981]. Podíl Artie v plánu výroby

gramofonových desek představoval po celou dobu normalizace přibližně 5 % z celkového objemu desek o průměru 30 cm [Rozhovor Martina Husáka s Josefem Vlčkem, 2014].

Ideologické a obchodní aspekty ediční politiky

Ideologické a obchodní nároky při tvorbě hudebního katalogu Artie nikdy nebyly natolik polarizujícími činiteli jako u tuzemských vydavatelství. Rozhodujícím elementem byla vždy především poptávka na cílovém trhu. Artia neměla zájem na tom, aby v katalogu zakonzervovala neprodejná tituly, byť by vyjadřovaly zájmy kulturní politiky ČSSR sebevíc [Tůma 1981]. Artia se mohla řídit jasnými identifikátory úspěchu, tj. obchodním ziskem z vývozu umělecké produkce, což představovalo výchozí kritérium pro skladbu celé edice [Rozhovor Martina Husáka s Josefem Vlčkem, 2014].

Kritéria začlenění konkrétních titulů do katalogové nabídky Artie byla tedy v první řadě motivována obchodním potenciálem daného interpreta. V období normalizace však nebylo možné při tvorbě katalogové nabídky opomenout ani politicko-ideologický rozměr, jak přiznává sám Leo Jehne: „Obchodní měřítko nejsou samozřejmě nejdůležitější a jediná, jimiž se činnost Artie řídí. Jde nám o to, abychom vyváželi kvalitní hudbu a reprezentovali socialistickou hudební kulturu i v žánru populárních skladeb.“ [Kolář 1977]

Konečné složení exportního katalogu Artie, jak již bylo zmíněno, nakonec vždy záviselo na nabídce tuzemských vydavatelství Panton a Supraphon. Z povahy takového spojení nebylo dost dobře možné, aby Ministerstvo kultury v hodnocení plnění stanovených plánů a kulturně-politických cílů tuzemských vydavatelství roli Artie vynechalo. Příkladem je dopis Ministerstva kultury z roku 1980 zasláný Supraphonu, v němž se kritizuje negativní vliv Artie na činnost tuzemských vydavatelství: „Zdá se nám, že v ediční politice Supraphonu panuje naprostý chaos, neexistují žádné skutečné plány, které je možno kontrolovat a kterými se pracovníci organizace i řídí. Hudebními oddělení alespoň takový plán nebyl předložen a to, co jsme od I/5 obdrželi, je jen jeden z plánů, výrobných Supraphonem v průběhu roku podle nějaké momentální situace [...] Dramaturgie ediční politiky je značně roztržštěná. Pohled na skutečně realizované tituly ukazuje orientaci na menší žánry, zatímco výrazně chybí velké formy, zejména kantáty a oratoria. Chápeme komerční zájmy Artie, bylo by nicméně kulturně politickou absurdností, kdyby určujícím hlediskem pro plán Supraphonu byly vývozní zájmy a možnosti Artie.“ [NA ČR, fond MK ČSR, KA 183]

Doporučení vštěpovaná tuzemským hudebním vydavatelstvím však byla pro vývoz československé hudební produkce těžko aplikovatelná, přihlédneme-li k dynamickým proměnám zájmu, vkusu a hudební orientace zahraničního publika. Zprávy Ministerstva kultury analyzující ediční plány Artie se proto často omezovaly na vágní a ambivalentní doporučení: „Záměrem je dosažení syntézy vysoké ideové, umělecké a odborné úrovně nakladatelské produkce s ekonomickou rovnováhou, avšak tak, aby případný ekonomický přínos byl ve shodě s kulturní politikou.“ [NA ČR, fond MK ČSR, KA 185] V případě neúspěšného prodeje do zahraničí pak tytéž zprávy dokonce doporučovaly nezahrnovat tyto údaje do ukazatelů pro hodnocení instituce a jejích vedoucích pracovníků, čímž nepřímo vybízely ke zkreslování výsledků, případně ke zpětné manipulaci s plány pro dané období. Neúspěchy vývozu popu-

lárně-hudebních žánrů postupně vedly činovníky Ministerstva kultury k oslabování ideologických nároků, kdy dokonce vybiželi tuzemská vydavatelství k těsnější spolupráci s PZO Artia. Podle hodnotící zprávy o edičním plánu skupiny gramo za rok 1981 se potenciál této spolupráce naplnil: „V roce 1981 se dále prohloubila úspěšná spolupráce tuzemských vydavatelství s PZO Artia jednak častějším exportním vybavováním obalů vybraných LP desek, jednak k realizaci pěti výlučně exportních titulů.“ [NA ČR, fond MK ČSR, KA 183]

Zastoupení hudebních žánrů v katalogu

Žánrová skladba katalogu Artie reflektovala v první řadě komerční potenciál a schopnost daného žánru adaptovat se na specifické podmínky cílových trhů. Jakkoli Artia deklarovala svou otevřenost kterémukoliv hudebnímu stylu, zaměřovala se převážně na žánry, které byly lépe obchodovatelné. Vybázel tedy produkci, která měla svou nosnost v hudební složce, nikoli v textovém či jazykovém vyjádření. Komerčně nejúspěšnější nahrávky v katalogu Artie měly sice své těžiště ve vážné hudbě (viz kapitolu Nejúspěšnější nahrávky katalogu), nelze však opomenout ani žánr populární hudby, jakkoli její vývoz dlouhodobě stagnoval [Rozhovor Martina Husáka s Lubomírem Dorůžkou, 2013].

Prodej nosičů s populární hudbou totiž závisel i na jiných faktorech, zejména na jazykové úrovni interpretů a na kvalitě překladů českých textů do angličtiny. Další bariéru v úspěšném prodeji populárně hudebních žánrů představovaly obchodní překážky v podobě smluvních závazků některých konkrétních umělců vyplývajících z jejich dohody přímo se zahraničním vydavatelstvím.¹¹ Pro zahraniční firmu znamenalo smluvní zavázání umělce možnost lépe prodat jeho tvorbu, to znamená prosadit jej do místního rozhlasového či televizního vysílání, uspořádat lokální turné apod. Taková možnost byla pochopitelně lákavější i pro samotného umělce [Tůma 1981]. Z výše uvedených důvodů se žánr populární hudby v porovnání s vážnou hudbou potýkal s daleko většími problémy a navíc čelil mnohem silnější konkurenci na zahraničních trzích. Dopad této konkurence se projevil také například v metodice pro posuzování úspěšnosti daného interpreta v rámci hodnocení ediční činnosti Artie.¹²

Problémy s vývozem populárně hudebních žánrů provázely Artii i v době, kdy populární hudba zažívala v celosvětovém měřítku nebývalý rozmach. V roce 1967 se v tomto duchu vyjadřuje tehdejší obchodní ředitel Artie Pavel Smola: „Se zábavnou hudbou se nám nepodařilo prorazit. Přitom si myslím, že máme co vyvážet, třebaže ne zrovna nové Beatles, kteří by zvrátili platební bilanci našeho státu. Jenže nikdo je (československé zpěváky – pozn. autora) nezná. Nezná je proto, že neznají jejich desky, a zpěvák bez desek je jako zpěvák bez hlasu. Desky našich zpěváků nikdo nezná, protože je do zahraničí nevyvážíme. Nevyvážíme je proto, že je nikdo nekoupí. Nekoupí je nikdo, protože nezná naše zpěváky. Je to začarovaný kruh.“ [Umění na export 1967]. Ještě na počátku 70. let problémy s populární hudbou přetrvávaly, jak v roce 1970 potvrzuje Jiří Jakubec: „V zábavné hudbě nemůžeme stále předložit dostatečně atraktivní nabídku pro západní země. Ani tento úsek není tedy bez problémů, ať už kulturně politických nebo zbožových.“ [Známější v zahraničí než doma 1971] Proti rozšíření populárně hudebních žánrů v katalozích tuzemských hudebních vydavatelství paradoxně působily

samy ediční rady. Důvodem bylo personální složení edičních rad a tzv. poradních sborů, v jejichž řadách působili interpreti vážné hudby a ti pochopitelně neměli zájem na upozadění nabídky tohoto žánru. Další důvody byly ideologické, vzhledem k obecnému potlačování prozápadně laděných hudebních žánrů v kulturní politice státu, a také komerční, protože vývoz populární hudby znamenal nižší zisky.

Nejúspěšnější nahrávky katalogu

Artia si za svou hudební produkci získala respekt odborné i laické veřejnosti. Díla vydaná Artii získala punc exkluzivity, jak na příkladu hudební tvorby ukazuje Jiří Černý:

„Mezi muzikanty to byla marka. Kdo vydal, byť jen jedině album, u Artie, tak se vědělo, že je to známka toho, že ta hudba je dobrá, že o to má někdo zájem a že je přesvědčený o tom, že se to prodá i venku. Ta prestižní známka, to tedy Artia byla.“

[Rozhovor Martina Husáka s Jiřím Černým, 2013]

Artia v celé své historii získala více než 40 mezinárodních cen, převážně za nahrávky s vážnou hudbou. Mezi komerčně nejúspěšnější nahrávky Artie patřily Čajkovského Koncert b moll v provedení Svjatoslava Richtěra a České filharmonie, Dvořákova Novosvětská a Slovanské tance a také Smetanova Má vlast. O úspěchu československé produkce vážné hudby svědčí i to, že pronikla až do hitparád zahraničních zemí. Příkladem je druhé místo desky s 2. a 6. Symfonií Bohuslava Martinů v podání České filharmonie v americké hitparádě vážné hudby a první místo Smetanovy nahrávky Má vlast v japonské hitparádě [Tůma 1981].

Pozoruhodným a obchodně úspěšným fenoménem se pak staly velké československé dechové orchestry hrající vyšší populár a pochody. Například v roce 1978 se vyvezlo až 110 000 vylisků Straussových valčíků natočených dechovkóvým „big bandem“ Rudolfa Urbance [ibid.].

V oblasti populární hudby se jako komerčně nejúspěšnější interpreti prezentovali Karel Gott a Helena Vondráčková. Gottovo album sestavené z jeho největších hitů zvané My Czech Favourite dosáhlo jako vůbec první z nahrávek populární hudby Zlaté desky, udělované za prodej více jak 250 000 vylisků. Stejně ocenění obdržel později i Brabčův Country beat za album The Best Of Country Beat [ibid.].

Obchodní činnost PZO Artia

Obchodní činnost Artie se soustředila především na trhy východního bloku, kde měla Artia vybudované stálé kontakty na základě spolupráce mezi jednotlivými PZO. Poměr dovozu a vývozu mezi PZO jednotlivých států určovaly rámcové mezistátní obchodní dohody [Tůma 1981]. Ty se od konce 60. let řídily povinnými kvótami v poměru 1:1, což při obchodním styku mezi dvěma státy nařizovalo shodu mezi množstvím desek určených na vývoz a na dovoz. Podobné dohody ve svém důsledku deformovaly obchodní vztahy, neboť poptávka po československých deskách byla například několikanásobně vyšší než poptávka po deskách bulharských [Umění na export 1967]. V žebříčku největších odběratelů desek vyvážených Artii figurovala v rámci socialistických států na prvním místě Německá demokratická republika (NDR) následovaná Polskem a Maďarskem. V souhrnu se celé dvě třetiny vývozu Artie týkaly socialistických zemí a pouze jedna třetina pro-

dukce Artie byla určena trhům kapitalistických zemí [Tůma 1981].

Z evropských kapitalistických zemí se nejúspěšněji rozvíjela spolupráce s Velkou Británií (VB), Německou spolkovou republikou (NSR) a zeměmi Beneluxu, a to především v žánru vážné hudby. V mimoevropském prostoru se nejvýznamnějším obchodním partnerem stala společnost Nippon Columbia operující na japonském trhu, kde rovněž využívala náklonnosti místního publika k československým interpretům vážné hudby¹³.

Obchodování s kapitalistickými zeměmi pro Artii znamenalo, že se pohybovala na volném trhu a její produkce byla konfrontována s nepoměrně vyšší konkurencí než na socialistických trzích. Připočteme-li k tomu fakt, že nejméně 80 % světového obratu tvořily desky s populární hudbou, v níž Artia nenacházela těžiště pro svůj vývoz, byla její pozice na kapitalistických trzích velmi složitá [Umění na export 1967].

Formy obchodní spolupráce

Obchodování Artie obecně probíhalo dvěma způsoby – buď ve formě uzavření zastupitelské smlouvy, nebo v podobě licenčních smluv, které se týkaly výhradně nahrávek Supraphonu. V případě první možnosti se zahraniční partneři zavázali k odběru určitého množství desek na základě platného exportního edičního plánu pro daný rok. V praxi se nejčastěji uzavíraly tříleté smlouvy zajišťující průběžný nárůst prodaných kusů a pravidelný přísun finančních prostředků [Tůma 1981]. V případě licenčních smluv se nahrávky Supraphonu lisovaly na gramodesky buď přímo pod značkou Supraphonu, nebo s uvedením obchodního partnera [Hroudou 1970]. V 70. letech význam prodeje na licenční bázi postupně zesiloval především kvůli stagnujícímu vývozu hotových desek do kapitalistických států. V důsledku daného vývoje se situací opakovaně zabýval také ekonomický odbor Ministerstva kultury. V analýze z roku 1983 upozorňoval na neplnění stanoveného plánu s odůvodněním, že za problémy s klesajícím prodejem hotových desek stojí vysoká konkurence a problémy s včasnou výrobou desek. Vzniklá situace navíc nutila Artii ke snížení prodejních cen, čímž se ekonomická bilance obchodu jen více zhoršovala [NA ČR, fond MK ČSR, KA 183].

Dlouhodobým nástrojem pro nastartování vývozu československé hudební produkce se měla stát těsnější obchodní spolupráce s vybranými regiony, založená výhradně na licenční bázi. Licenční obchod navíc znamenal snížení nákladů za celní poplatky vznikající při obchodování s hotovými deskami [NA ČR, fond MK ČSR, KA 131].

Rozvoj obchodních příležitostí

Ve snaze navázat spolupráci se zahraničními obchodními partnery Artia využívala celou řadu prostředků. Jedním z nejúčinnějších v období normalizace byla účast jejich zástupců na festivalu Mídem ve francouzském Cannes, známému díky burze gramofonových desek s účastí nejdůležitějších osobností světového hudebního průmyslu. Účastí na festivalu Artia získávala přesnou představu o aktuálních hudebních trendech ve světě, a mohla si tak ověřit obchodní potenciál chystaných hudebních novinek ve svém katalogu [Tůma 1981].

Další z možných platform pro obchodní prezentaci katalogu Artie představovaly tzv. přehrávky zinscenované přímo pro konkrétní obchodního partnera a především hudební festi-

vally. Za zmínku stojí například úspěšné účinkování hudební skupiny Countrybeat na festivalech ve Wembley a v Nashvillu v roce 1973, které posléze vyústilo v dlouhodobou spolupráci Artie se zahraničními obchodními partnery [ibid.].

S dopadem na československý trh se o popularizaci dovážené hudební produkce Artie zasloužila také odborná periodika (především pak časopis Melodie), která své čtenáře pravidelně upozorňovala na novinky z katalogu Artie [ibid.].

Dovoz hudební produkce

Důležitou úlohu Artia zastávala rovněž při zprostředkování hudební produkce světových vydavatelství směrem k československému publiku. Z jejich katalogů vybírala hudební nahrávky za účelem jejich výroby přímo v Československu. O konečném prodeji rozhodovalo hudební vydavatelství Supraphon držící výhradní právo na vydávání zahraničních licenčních titulů. Pozoruhodný fenomén zmiňuje v této souvislosti Josef Vlček, který vzpomíná na tradiční vánoční prodej desek indické výroby Dum Dum, který trval až do roku 1974. Tyto desky byly i přes technické nedostatky okamžitě rozprodány [Rozhovor Martina Husáka s Josefem Vlčkem, 2014].

Dovoz hudební produkce probíhal podobně jako u vývozu dvěma směry, tj. z kapitalistických a socialistických trhů. V souladu s politickým zadáním měla orientace dovozu, nezávisle na hudebním žánru, vycházet především z nabídky zemí východního bloku. K naplnění této instrukce však až do nástupu normalizace nedošlo. Například edice vážné hudby se ještě v roce 1971 skládala z 26 titulů z kapitalistických zemí a jen z 6 titulů z trhů socialistických zemí. K obrátu situace došlo až v roce 1974, kdy se dovoz titulů vážné hudby změnil v poměru 7:13 ve prospěch socialistické produkce [NA ČR, fond MK ČSR, KA 129]. V oblasti populárně hudebních žánrů zůstávala situace dlouhodobě neuspokojivá a odrážela značný nedostatek zajímavých a kvalitních titulů z produkce socialistických zemí [Rozhovor Martina Husáka s Lubomírem Dorůžkou, 2013].

Problémy hudebně vydavatelské činnosti PZO Artia

Organizace hudebně vydavatelské činnosti

Cíle Artie v hudebně vydavatelské činnosti pochopitelně narážely na limity dané celkovým stavem hudebního průmyslu, který se v případě Československa nejvíce potýkal s problémy v oblasti výroby. Nedostatečné výrobní kapacity, nedostupnost materiálu (lisovací hmota, papíry atd.) a zaostalý vývoj v polygrafickém průmyslu zhoršovaly v období normalizace vztahy s obchodními partnery a často znamenaly překážku v plnění plánu [Hroudou 1970].

Zárodkem všech problémů v činnosti hudebních vydavatelství byla také snaha o jejich centralizované řízení a z toho vyplývající nepřehledná organizační struktura. Jedním z mnoha příkladů dokládající tlak kulturní politiky státu na jednotné řízení hudebního průmyslu je závěrečná zpráva o řízení gramofonového oboru v ČSSR z roku 1980, v níž se definují dosavadní klíčové problémy oboru a v níž se apeluje na koordinovanou spolupráci všech zainteresovaných stran z oblasti výroby, obchodu a kultury s cílem dalšího rozvoje

gramofonového průmyslu v ČSSR [NA ČR, fond MK ČSR, KA 130]. V případě Artie však přijatá opatření nikdy nevedla k žádanému účinku. Situace kolem Artie se naopak vlivem neefektivního modelu dvojkolijného institucionálního řízení stále zhoršovala (viz kapitolu PZO Artia).

Nepřehledná institucionální příslušnost Artie negativně působila také na její spolupráci se zahraničními obchodními partnery. Už v roce 1967 se k tomu vyjádřil také Jiří Vinařický, jeden z vedoucích pracovníků zahraničního obchodu v Supraphonu: „To je i na nás příliš komplikované, natož pak na zahraničního partnera. Ten nikdy nepochopí, proč zrovna u nás musí jednat s tolika institucemi a organizacemi. Samozřejmě, že pak mnohé naše zahraniční partnery přejde chuť zabývat se naším uměním.“ [Umění na export 1967].

Podchytit proměnlivou a dynamicky se vyvíjející poptávku na zahraničních trzích pro Artii znamenalo obtížně splnitelný úkol. Příkladem byl v roce 1978 maďarský trh, kde se náhle zvýšila poptávka po rockové hudbě na úkor předchozího zájmu o swing. Situace v Maďarsku ale neodpovídala trendům na československém trhu, kde v té době zájem o swing naopak sílil. S podobnou situací se Artia setkávala i na trzích v NDR a ve VB. Zatímco v NDR se od Artie stále očekával především vývoz lidovky coby ryze československý folklor, ve VB se zájem o produkci Artie týkal výhradně instrumentálních desek využívaných nejčastěji jako tzv. background music. Poptávka na britském trhu se však profilovala velkým zájmem tamějšího publika o rockovou hudbu a v podání československých skupin o ní vzhledem k vyspělosti a delší tradici rockové hudby na britských ostrovech nebyl zájem [Tůma 1981]. O co menší byl zájem o československou rockovou hudbu na západních trzích, o to více se jí vyváželo do zemí východního bloku, zvláště do Sovětského svazu. Josef Vlček zmiňuje zejména poptávku ruského publika: „Tam se vyváželo všechno, protože Rusové brali všechno. Tak jestli se prodalo dvě stě tisíc vylisků nové desky Olympicu s anglickými texty, tak v Rusku to zmizelo. V té obrovské zemi to prostě jenom zahučelo. Na západ se to samozřejmě prodávalo špatně, to nikoho nezajímalo.“ [Rozhovor Martina Husáka s Josefem Vlčkem, 2014]. Vývozem československých interpretů do Sovětského svazu se však problémy s uplatněním katalogu Artie na jiných trzích nevyřešily a kritická vyjádření nejvyšších představitelů Artie pro časopis *Melodie* to jen potvrzují.¹⁴

Delimitační řízení

Zatímco v období nastupující normalizace stály za kritikou Artie důvody politického a ideologického rázu, v období 2. poloviny 80. let se snahy o omezení vlivu a pravomocí Artie zakládaly čistě na motivech ekonomického zisku. Za tímto účelem docházelo v tzv. delimitačním řízení k oslabení výhradní kompetence Artie k zahraničně obchodní činnosti ve prospěch Supraphonu. Zájem Supraphonu o účast na dovozu a vývozu gramofonových desek vycházel z vidiny devizových příjmů a způsoboval dlouhotrvající rozepře mezi Artii a Ministerstvem zahraničního obchodu na straně jedné a Supraphonem a Ministerstvem kultury na straně druhé. V roce 1987 situace definitivně vyústila v přesunutí kompetencí k zabezpečení zahraničně obchodní činnosti z Artie na Supraphon. V roce 1989 Supraphon převzal také odpovědnost za dovozní činnost a získal zahraničně obchodní pravomoci Pragokonzertu. Oficiální zdůvodnění poukazovalo na efek-

tivnější způsob řízení, jsou-li dané kompetence sdružovány v rámci jednoho podniku a nejsou roztrženy v působnosti více subjektů [NA ČR, fond MK ČSR, KA 186].

Ztráta legislativní opory pro zahraničně obchodní činnost Artie v rámci delimitačního řízení vyústila v roce 1990 v definitivní zánik Artie a její odkaz už nebyl nikdy žádnou z nastupujících institucí plnohodnotně naplněn.¹⁵

Závěr

Hudba se ve 2. polovině 20. století v různých žánrových obměnách projevovala jako významný hybatel kulturního a společenského života nejen v západním kapitalistickém světě, ale rovněž v socialistických zemích východního bloku včetně Československa. Vzdávající celospolečenská poptávka po hudebních nahrávkách vyvolala mezi představiteli obou politických táborů v období studené války celou řadu otázek, které bylo nutné posuzovat prizmatem ideologických i ekonomických zájmů. V případě Československa i ostatních zemí východního bloku přijaté závěry vedly ke vzniku monopolního postavení státu v oblasti hudebně vydavatelské činnosti s cílem najít mezi ideologickými a ekonomickými motivy hudební tvorby žádanou rovnováhu. Organizace hudebně vydavatelské činnosti tedy podléhala systému řízení komunistické moci ovlivňující fungování hudebních vydavatelství v každodenní praxi. Vymanit se z mechanismů kontroly a odchýlit se při skladbě edičního plánu od diktátu socialistické estetiky šlo jen do té míry, do jaké to byli odpovědní pracovníci hudebních vydavatelství schopni obhájit před dozorujícími institucemi.

Artia zaujímala ve struktuře hudebních vydavatelství specifické postavení dané jejím institucionálním zařazením do struktury PZO (za účelem prodeje kulturních statků do zahraničí) a osobností Lea Jehneho, který garantoval progresivní rozvoj hudební edice navzdory propagandisticky proklamovaným cílům kulturní politiky. Sladění ideologických nároků a ekonomického potenciálu hudební produkce bylo možné u Artie jen zdánlivě. V samotné praxi nutně docházelo k oslabení jedné z priorit, přičemž v historickém vývoji Artie byl upozaděn spíše ideologický a kulturně-politický rozměr vydavatelské činnosti. Politický tlak na ediční činnost Artie i na směřování její obchodní politiky vrcholil v období normalizace, především pak v jejích počátcích ve snaze distancovat se od reformního étosu Pražského jara. Součástí tohoto postoje byly i ostenativní výroky pro tištěná média ze strany jejich funkcionářů horujících pro hlubší reflexi ideologických kritérií v celkové dramaturgii Artie, například častějším zařazením hudební produkce socialistických zemí do hudebního katalogu. Podobné proklamace se přesto nepromítly do každodenní vydavatelské praxe Artie v takové míře jako u tuzemských hudebních vydavatelství.

Pro široké spektrum zájemců o kvalitní hudební produkci v totalitním Československu plnila Artia i v daném období nezastupitelnou úlohu, která si zaslouží jistě více pozornosti, než se jí dostává v této práci.

- Bohatcová, Mirjam. 1973. *Česká kniha a svět*. Praha: Artia.
- Burget, Eduard. 2012. „Artia 1953–1990.“ *Slovník české literatury po roce 1945* [online]. Praha: Ústav pro českou literaturu [cit. 9. 6. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/hs49m6f>.
- Činátl, Kamil. 2010. Jazyk normalizační moci. In: Petr A. Bílek, Blanka Činátlová (ed.). *Tesilová kavalerie. Popkulturní obrazy normalizace*. Příbram: Pistorius & Olšanská.
- Hejzlár, Zdeněk. 1991. *Praha ve stínu Stalina a Brežněva. Vznik a porážka reformního komunismu v Československu*. Praha: Práce.
- Hrouda, Vladimír. 1970. „Kultura a obchod.“ *Rudé Právo* 51 (247): 5 [online]. Praha: Deník ÚV KSČ, 17.10. [cit. 16. 6. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/hmhrcdp>.
- Kolář, Jan. 1977. Artia známá i neznámá. *Melodie* 3: 66–68. Praha: Panorama.
- Komárek, Valtr. 2006. „Zahraniční obchod.“ *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989* (VIII. Ekonomický systém, národní hospodářství. Způsoby ovládnutí společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo) [online]. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 9. 6. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/q6qj84c>.
- Matoušek, Daniel. 2013. *Gramofonový průmysl v komunistickém Československu se zaměřením na dobu tzv. normalizace*. Diplomová práce. Brno: Ústav hudební vědy, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity.
- Nakladatelství Artia v zrcadle zahraniční kritiky: Výbor z recensí*. 1958. Praha: Artia.
- Národní archiv ČR, fond Ministerstva kultury ČSR, karton 18.
- Národní archiv ČR, fond Ministerstva kultury ČSR, karton 129.
- Národní archiv ČR, fond Ministerstva kultury ČSR, karton 130.
- Národní archiv ČR, fond Ministerstva kultury ČSR, karton 131.
- Národní archiv ČR, fond Ministerstva kultury ČSR, karton 183.
- Národní archiv ČR, fond Ministerstva kultury ČSR, karton 185.
- Národní archiv ČR, fond Ministerstva kultury ČSR, karton 186.
- Národní archiv ČR, fond KSČ ÚV 1945–1989, Praha - předsednictvo 1971–1976, sv. 131.
- Paulů, Lukáš. 2007. *Mezinárodní obchod hudebního vydavatelství Supraphon a hudebního nakladatelství Pro Vox Music publishing*. Diplomová práce. Praha: Fakulta mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické.
- Pilka, Jiří. 1966. „Šedesát let Supraphonu.“ *Hudební rozhledy* [online] [cit. 14. 5. 2013]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/h4rjtlg>.
- Provazník, Zdeněk. 1966. „Ve znamení Pegasa.“ *Rudé Právo* 46 (26): 1 [online]. Praha: Deník ÚV KSČ, 27. 1. [cit. 17. 6. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/jx9yeqw>.
- Statisíce knih a desek do zahraničí*. 1955. *Rudé Právo* [online]. Praha: Deník ÚV KSČ, 28. 11. , roč. 36, č. 329, s. 1 [cit. 16. 6. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/zrvhj6f>.
- Tůma, Jaromír. 1981. Na světový trh bez respektu i růžových brýlí. *Melodie* 1: 1–3. Praha: Panorama.
- Umění na export*. 1967. Kulturní tvorba [online]. Praha: ÚV KSČ, 17. 8. Roč. 5, č. 33, s. 3 [cit. 18. 6. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/o2phq9u>.
- Známější v zahraničí než doma*. 1971. *Rudé Právo* [online]. Praha: Deník ÚV KSČ, 18. 5. , roč. 21, č. 116, s. 5 [cit. 16. 6. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/ok8u4on>.
- Rozhovor Martina Husáka s Jiřím Černým v Praze dne 4. 10. 2013.
- Rozhovor Martina Husáka s Josefem Vlčkem v Praze dne 18. 7. 2014.
- Rozhovor Martina Husáka s Lubomírem Dorůžkou v Praze dne 12. 8. 2013.

Martin Husák je absolventem mediálních studií na Institutu komunikačních studií a žurnalistiky na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy (IKSŽ FSV UK), kde v současnosti pokračuje v doktorském studijním programu Mediální a komunikační studia. Ve své badatelské činnosti se dlouhodobě věnuje výzkumu populární hudby v kontextu československé kulturní a mediální politiky se zaměřením na období normalizace. Tématem jeho disertační práce je zkoumání mediálního zobrazení československé alternativní kultury na příkladu rockové hudby. Lze jej kontaktovat na adrese: martin.husak@email.cz

- ¹ Tento výzkum byl podpořen z projektu SVV IKSŽ FSV UK 260231 a Grantovou agenturou Univerzity Karlovy v Praze (projekt č. 1004214).
- ² Srov. Nakladatelství Artia v zrcadle zahraniční kritiky: Výbor z recenzí 1958; Bohatcová 1973.
- ³ Pojednává-li se v textu o Artii, je tím míněna právě obchodní skupina gramo, pokud z daného kontextu nevyplývá jinak.
- ⁴ Pro více informací o historickém vývoji hudebně vydavatelské činnosti v Československu srov. [Pilka 2013] a [Matoušek 2013]. Ucelený pohled na fungování hudebního průmyslu u nás i ve světě nabízí ve své diplomové práci Lukáš Paulů [2007], který na příkladu hudebních vydavatelství Supraphon a ProVox music publishing ukazuje hlavní vývojové trendy v historii oboru.
- ⁵ Také v oblasti hudebně vydavatelské činnosti se ekonomický systém sdružoval pod monopolní kontrolou státu na platformě tzv. podniků zahraničního obchodu (PZO) stejně, jako tomu bylo v jiných průmyslových odvětvích. Význam takového uspořádání v oblasti hudebního průmyslu spočíval nejen v zajištění devizových příjmů, ale také v nastavení kontrolních mechanismů řídicích „výměnu kulturních a uměleckých hodnot domácích i zahraničních, které pronikají až do výchovy socialistického člověka“ [NA ČR, fond KSČ ÚV 1945–1989, Praha – předsednictvo 1971–1976, sv. 131]. V praxi to znamenalo, že PZO odebíraly produkci výrobních podniků a podle zbožových, teritoriálních a cenových direktiv Ministerstva zahraničního obchodu realizovaly veškeré vývozní a dovozní operace [Komárek 2006].
- ⁶ Pro představu: celkový objem obchodu Artie činil například v roce 1970 necelou 1 miliardu Kčs [Známější v zahraničí než doma 1971].
- ⁷ Například podle Jiřího Černého stála za úspěchem Artie právě originalita katalogové nabídky, v níž se Jehne neváhal vydat tzv. proti proudu, když podporoval do té doby nedocenené interprety: „V době, kdy Hanka Ulrychová začala dělat nahrávky s Atlantisem Jehne třeba napsal: 'Tady je konečně zpěvačka, která umí vyslovovat, frázovat rock and roll. Yvonne byla sice průkopnice, ale teď nastupuje ona.' To se špatně poslouchalo, protože Yvonne Přenosilová pro nás byla nejen průkopnice, ale v dané době také nejlepší rocková zpěvačka.“ [Rozhovor Martina Husáka s Jiřím Černým, 2013].
- ⁸ V samotné praxi se ideologické nároky obecně na činnost PZO neuplatňovaly v takové míře jako pro tuzemské podniky. PZO Artia nebyla v tomto směru výjimkou, což například Jiří Černý vysvětluje následovně: „Celá Artia byla trochu mimo zájem ÚV partaje a Státní bezpečnosti, kterým šlo o to, co se děje tady. To, co budou poslouchat Maďari, Poláci a Rusové, na tom jim tak nezáleželo.“ [Rozhovor Martina Husáka s Jiřím Černým, 2013]
- ⁹ Výjimku představuje například album hudební skupiny C & K Vokal, kterou díky iniciativě Lea Jehneho Artia produkovala a s úspěchem prodávala jak na zahraničním, tak prostřednictvím Supraphonu i na domácím trhu [Rozhovor Martina Husáka s Jiřím Černým, 2013].
- ¹⁰ Premiantem v této oblasti byla německy namluvená deska Spejbla a Hurvínka, která obdržela ocenění Platinová deska za prodej více jak 250 tis. výtisků [Kolář 1977].
- ¹¹ Takovým příkladem je v kontextu československé populární hudby spolupráce Karla Gotta s německým hudebním vydavatelstvím Polydor [Tůma 1981].
- ¹² Zatímco u vážné hudby se za úspěšnou desku považovala každá, již se prodalo nad 2000 výtisků, u populární hudby podobné měřítko neobstálo [Tůma 1981].
- ¹³ V roce 1971 dosáhla produkce Nippon Columbia dokonce 2 miliónů gramofonových desek s československými interprety [Známější v zahraničí než doma 1971].
- ¹⁴ Srov. [Tůma 1981] a [Kolář 1977].
- ¹⁵ O vzniku a vývoji nástupnických organizací PZO Artie pojednává více například Eduard Burgert [2012]

Trendy mimomanželské plodnosti v České republice po roce 1989¹

Barbora Kuprová

Trends of Nonmarital Fertility in the Czech Republic after 1989

Abstract: Since the beginning of the 1990's there have been relatively large changes in the reproductive behaviour of the population of the Czech Republic, including a significant increase in the proportion of children born out of wedlock. The paper describes the development of fertility rates among unmarried and married women in the years 1989–2014 in detail. Attention is paid to three main influences which are responsible for the proportion of children born out of wedlock, and obviously above all to the rates of nonmarital and marital fertility (by age and by birth order). The analysis shows that although there has been a convergence of the rates of fertility of married and unmarried women since the beginning of the 21st century, the reproductive behaviour of these women is still significantly different (average age of mother at birth of (first) child, distribution of birth order).

Keywords: nonmarital fertility, age of mother at birth of child, distribution of birth order, Czech Republic

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2015.2.13.233>

Reprodukční chování obyvatel České republiky po roce 1989 lze charakterizovat poklesem plodnosti pod hranici prosté reprodukce², zvyšováním průměrného věku matky při porodu, nárůstem intenzity celkové bezdětnosti a nárůstem podílu dětí narozených mimo manželství. Tento článek je zaměřen právě na podíl dětí narozených svobodným, resp. nevdaným ženám.

Do 80. let 20. století se mimo manželství rodilo kolem 5 % všech dětí, v 80. letech pak došlo k mírnému nárůstu, ale podíl dětí narozených mimo manželství až do počátku 90. let nepřekročil hranici 10 %. Od té doby však dochází k prudkému nepřetržitému růstu tohoto podílu. Velmi brzy bylo dosaženo hodnot z období první republiky, kdy se mimo manželství rodilo 10–12 % dětí. Tento trend se však nezastavil a pokračuje dál. V roce 2014 činil podíl mimomanželsky narozených dětí 46,7 %.

K tomuto vývoji však nedošlo pouze v České republice. Podíl dětí narozených mimo manželství v roce 2013 podle Eurostatu³ přesahoval 45 % (hodnota zaznamenaná v tomto roce v České republice) v dalších 14 zemích.⁴ V osmi zemích přitom došlo od 80. let k nárůstu tohoto podílu o přibližně 40 procentních bodů a více (Belgie, Bulharsko, Česká republika, Francie, Maďarsko, Nizozemsko, Portugalsko a Slovinsko).

V celé řadě evropských zemí lze významné demografické změny, nejen v nárůstu intenzity mimomanželské plodnosti, sledovat již od poloviny 60. let. Na tuto skutečnost reagují teorie, které hledají příčiny transformujícího se reprodukčního chování. Mnohé z těchto teorií se věnují problematice plodnosti a v jejím rámci přímo či nepřímo změnám ve vývoji mimomanželské plodnosti [např. McDonald 2000; Van de Kaa 1987; Inglehart 1977; Friedman, Hechter, Kanazawa 1994]. Mezi nejdiskutovanější, nejen z hlediska plodnosti, patří teorie druhého demografického přechodu [v České republice např. Rychtaříková 2000; Sobotka, Zeman, Kantarová 2003]. Tento koncept vznikl v 80. letech 20. století a jeho základní myšlenkou je, že industrializované země započaly novou fází demografického vývoje, která je typická především poklesem plodnosti pod hranici prosté reprodukce. Autoři

konceptu (Dirk van de Kaa a Ron Lesthaeghe) hledají příčinu těchto změn především v transformaci hodnot a postojů populace směrem k rostoucímu individualismu. Tato transformace se projevuje mimo jiné zvýšením úrovně rozvodovosti, změnami postojů k potratu, přijímáním moderní antikoncepce, zvýšením výskytu jiných forem soužití, než je manželství, a celkovým oslabením rodiny jako instituce [Van de Kaa 2002: 6]. Van de Kaa na základě pozorování populace v letech 1965–1995 charakterizuje druhý demografický přechod přesně definovanou časovou sekvencí, kde je jedním z bodů i nárůst podílu dětí narozených mimo manželství v souvislosti se stále populárnějšími nesezdanými soužitími [Van de Kaa 2002: 10]. Časová posloupnost je však autory označována spíše jako obecný příběh, který lze modifikovat do různých subscénářů vývoje [Lesthaeghe 2010: 225].

Tato teorie je nicméně diskutována mimo jiné proto, že určité aspekty druhého demografického přechodu neodpovídají vývoji v některých zemích, mezi něž patří i Česká republika. V případě mimomanželské plodnosti vedla tato skutečnost k formulování jiné teorie – *pattern of disadvantage*, do češtiny překládané jako teorie „znevýhodnění“ [Perelli-Harris, Gerber 2011]. Tento koncept vysvětluje nárůst podílu dětí narozených mimo manželství v souvislosti se znevýhodněnými (sociálně či ekonomicky) skupinami obyvatelstva. Tito lidé měli již v minulosti těžší přístup k možnosti uzavřít manželství [Perelli-Harris et al. 2010: 777–778] a dnes to platí obdobně. V současnosti se hovoří především o ženách s nízkým vzděláním, s nímž se následně pojí ekonomická nejistota a nestabilita. Přestože si tyto ženy cení manželství, je pro ně výhodnější porodit dítě mimo manželství, než uzavřít ekonomicky či sociálně nestabilní sňatek [Perelli-Harris et al. 2010: 797].

V poslední době je problematika mimomanželské plodnosti hojně diskutovaným tématem i na poli české demografie a sociologie. Autoři se zabývají různými aspekty této problematiky – sociodemografickými charakteristikami [např. Rychtaříková 2004, 2007a, 2013; Zeman 2007], souvislosti

mimomanželské plodnosti a sociálního systému [např. Katrňák 2006; Soukupová, Sunega 2006], hodnotovými postoji k manželství a nesezdanému soužití [např. Chaloupková, Soukupová 2007; Fialová et al. 2000], hospodařením neúplných rodin [např. Sunega 2007], rodinnými strategiemi neprovdaných matek [např. Chaloupková 2007, 2011; Polášek 2006], souvislosti s problematikou nesezdaných soužití [např. Hamplová 2003; Vitečková 2010] aj. Některá z těchto témat spolu s řadou dalších byla zpracována v souborných publikacích o mimomanželských dětech [Hamplová 2006, 2007].

Zmíněné práce se věnují celé řadě okolností souvisejících s mimomanželskou plodností. Jen málo z nich se však v poslední době věnuje podrobnému popisu změn ve vývoji mimomanželské plodnosti a jeho srovnání s vývojem plodnosti vdaných žen.

Cílem tohoto článku je popsat vlivy, které působí na výši podílu dětí narozených mimo manželství, na základě dat vycházejících z běžné evidence obyvatelstva České republiky v letech 1989–2014. Mezi tyto vlivy patří struktura žen v reprodukčním věku podle rodinného stavu, struktura žen v reprodukčním věku podle jednotlivých věkových kategorií a v neposlední řadě samozřejmě intenzita manželské a mimomanželské plodnosti [např. Rychtaříková 2007b: 85]. Všechny tři vlivy jsou samostatně popsány ve druhé kapitole s názvem *Vlivy působící na vývoj podílu dětí narozených mimo manželství*. Poslední jmenovaný vliv, tedy intenzita manželské a mimomanželské plodnosti, souvisí s vývojem podílu narozených dětí podle rodinného stavu žen. Z toho důvodu je samostatná část druhé kapitoly věnována také této problematice. Úroveň manželské a mimomanželské plodnosti navíc prošla mnoha dílčími změnami, proto se na tento vliv daleko podrobněji zaměřuje třetí kapitola s názvem *Mimomanželská a manželská plodnost*. V jednotlivých podkapitolách je věnována pozornost intenzitě plodnosti podle věku ženy a podle pořadí narozeného dítěte. Poslední kapitola se pak zaměřuje na věk žen při narození dítěte, a doplňuje tak pohled na vývoj plodnosti podle věku.

Článek tedy pomoci zmíněných vlivů, zvláště pomoci intenzity manželské a mimomanželské plodnosti a jejich dílčích změn, poukazuje především na podobnosti a odlišnosti prokreačního chování nevdaných a vdaných žen a podrobně popisuje změny, které v tomto směru od počátku 90. let v české společnosti probíhají. Záměrem není tyto změny vysvětlit nebo najít jejich příčiny s pomocí uvedených teorií, kterým z toho důvodu dále není věnována bližší pozornost.

Obecné charakteristiky plodnosti v České republice po roce 1989

Do počátku 90. let klesl počet živě narozených dětí od konce I. světové války pod hodnotu 130 000 pouze ve třech letech – 1959, 1960 a 1989. V roce 1990 naposledy evidujeme přes 130 000 živě narozených dětí, od té doby tento počet více méně neustále klesal až do roku 1999, kdy bylo dosaženo historicky minimálního počtu živě narozených dětí v České republice (89 471). A to i přesto, že na počátku 90. let vstupovaly do věku své maximální plodnosti početně silné generace žen narozených v 70. letech 20. století. Tato skutečnost slibovala, že by se i přes pokles intenzity plodnosti těchto žen mohl počet narozených dětí udržet na poměrně stálých hodnotách. Realita však byla odlišná. Od roku 1999 počet živě narozených dětí pomalu stoupal až na téměř 120 000 dětí v roce 2008. Od té doby opět dochází k poklesu tohoto počtu, v roce 2014 se narodilo necelých 110 000 dětí.

Analogicky s vývojem počtu živě narozených dětí se vyvíjela i úhrnná plodnost⁵ (viz tabulka 1). Od roku 1989 klesla úhrnná plodnost žen z 1,86 na 1,44 živě narozených dětí na jednu ženu v roce 1994 a dále na 1,13 dětí v roce 1999. Od následujícího roku začala úhrnná plodnost mírně narůstat. V letech 1995–2005 však nedosahovala hodnota úhrnné plodnosti v České republice ani 1,3 živě narozených dětí. Úhrnná plodnost pod touto hranicí je přitom obecně považována za extrémně nízkou plodnost (*lowest low fertility*). Teprve v roce 2006 byla tato úroveň plodnosti překročena. Mezi lety 2007

Tabulka 1. Základní charakteristiky plodnosti žen v letech 1989–2014, vybrané roky

Rok	1989	1995	2000	2005	2010	2014	2014/1989
Počet živě narozených	128 356	96 097	90 910	102 211	117 153	109 860	-18 496
Počet živě narozených dětí mimo manželství	10 141	14 947	19 792	32 409	47 164	51 267	+41 126
Podíl živě narozených dětí mimo manželství (v %)	7,9	15,6	21,8	31,7	40,3	46,7	+38,8
Úhrnná plodnost	1,86	1,28	1,15	1,29	1,49	1,53	-0,33
Úhrnná plodnost 1. pořadí	0,87	0,57	0,54	0,64	0,72	0,76	-0,11
Úhrnná manželská plodnost	1,71	1,09	0,90	0,87	0,88	0,79	-0,92
Úhrnná mimomanželská plodnost	0,14	0,19	0,26	0,43	0,63	0,74	+0,6
Průměrný věk ženy při narození dítěte	24,8	25,8	27,2	28,6	29,6	29,9	+5,1
Průměrný věk ženy při narození 1. dítěte	22,5	23,3	24,9	26,6	27,6	28,1	+5,6
Průměrný věk vdané ženy při narození dítěte	24,8	25,9	27,6	29,4	30,7	31,2	+6,4
Průměrný věk nevdané ženy při narození dítěte	24,7	24,9	25,8	27,0	28,1	28,5	+3,8

Pozn.: Úhrnná plodnost a průměrný věk ženy při narození dítěte byly vypočítány pomocí dat z Pohybu obyvatelstva/ Demografické ročenky 1989–2014.
Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, 2015c, 2015d, 2015e.

a 2013 se počet živě narozených dětí na jednu ženu pohyboval kolem hodnoty 1,47. Pomyslnou hranici 1,5 dítěte přesáhla hodnota úhrnné plodnosti v roce 2014. Hodnoty pohybující se kolem 1,5 dětí na jednu ženu slibují určitou možnost eventuálního oživení plodnosti. Je však otázkou, zda v České republice tento nárůst neznamená „pouze“ nyní realizované porody odložené do vyššího věku žen.

Spolu s poklesem úhrnné plodnosti v České republice totiž téměř nepřetržitě roste průměrný věk matek při narození dítěte (tabulka 1). V roce 1989 ženy rodily v průměru v necelých 25 letech, v roce 2014 již téměř ve 30 letech. Podstatnější je však vývoj průměrného věku matek při narození prvního dítěte, neboť ten má největší vliv právě na celkovou úroveň úhrnné plodnosti. V České republice totiž zatím platí, že čím pozdější první porod, tím méně dětí. Tento věk rostl analogicky s celkovým průměrným věkem matek při narození dítěte, z 22,5 let v roce 1989 na 28,1 let v roce 2014. Od poloviny 1. desetiletí 21. století se však meziroční nárůst průměrného věku žen při narození prvního dítěte mírně zpomaluje.

Vlivy působící na vývoj podílu dětí narozených mimo manželství

Vývoj podílu dětí narozených mimo manželství je ovlivněn mnoha okolnostmi (demografickými, socioekonomickými ad.). V následujících odstavcích jsou popsány tři hlavní demografické vlivy – intenzita manželské a mimomanželské plodnosti, struktura žen v reprodukčním věku podle rodinného

stavu a struktura žen v reprodukčním věku podle věkových skupin.

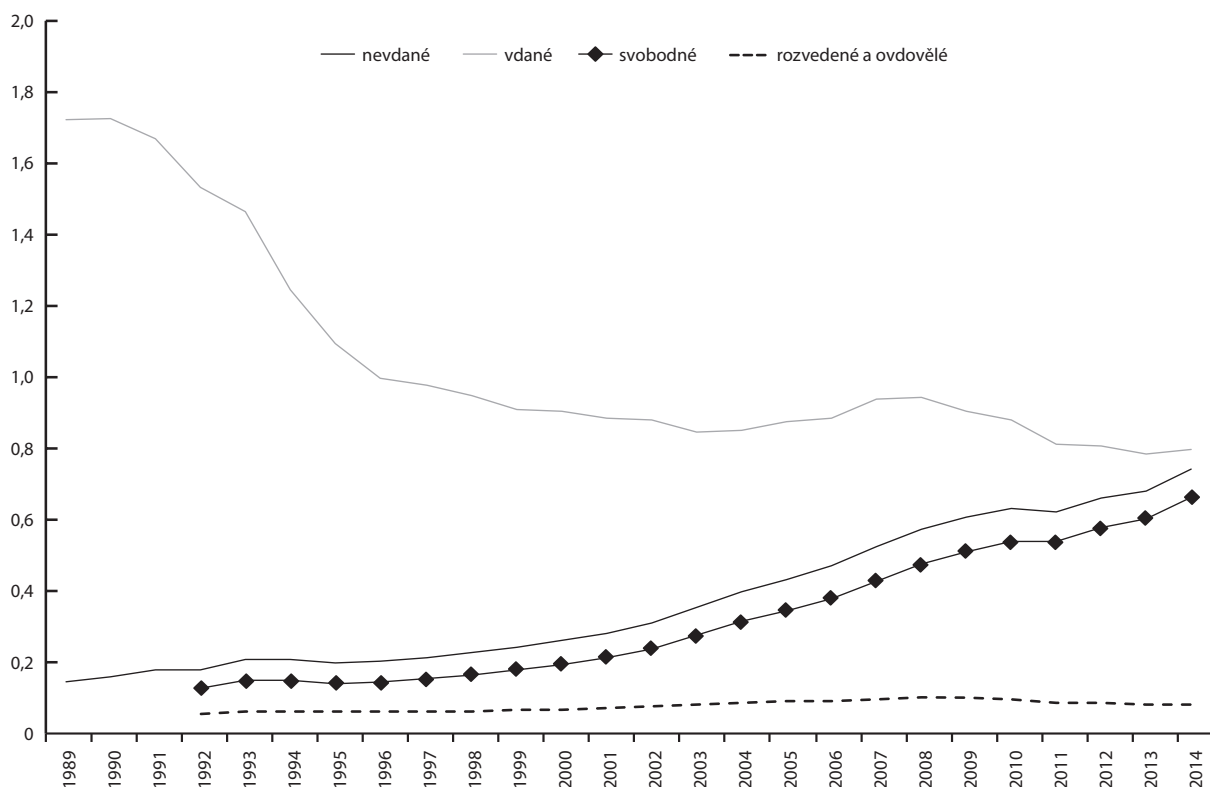
Narozené děti podle rodinného stavu ženy

Před zaměřením pozornosti na první vliv, tedy na intenzitu manželské a mimomanželské plodnosti, je třeba přiblížit vývoj počtu/ podílu živě narozených dětí podle rodinného stavu⁶, neboť ten úzce souvisí právě s vývojem úrovně plodnosti podle rodinného stavu ženy, kterému je věnována pozornost v následující podkapitole.

Od počátku 90. let totiž dochází ke změnám rozložení absolutního počtu i podílu živě narozených dětí podle rodinného stavu žen. Vdaným matkám se v roce 1989 narodilo 118 215 dětí, v roce 2014 již „pouze“ 58 593 dětí. To v relativním zastoupení znamená pokles z 92 % na 53 %. Podíl dětí narozených vdaným matkám klesá především ve prospěch podílu dětí narozených svobodným matkám. Tyto matky pak mají jednoznačně největší vliv na počet dětí narozených mimo manželství. Svobodným ženám se v roce 1989 narodilo 7 061 živě narozených dětí, tj. 6 % všech živě narozených dětí. V roce 2014 se jim narodilo již 44 985 dětí, tj. 41 % všech narozených dětí. Zvyšování počtu i podílu dětí narozených svobodným matkám je od roku 1989 plynulé, s výjimkou let 1995 a 1996, kdy došlo k mírnému početnímu (ne však poměrovému) poklesu živě narozených dětí této skupině matek.

Počet i podíl živě narozených dětí ovdovělým matkám se dlouhodobě drží na velmi nízkých hodnotách (pod 0,5 % ze všech živě narozených dětí), proto jsou následné hodnoty uvá-

Graf 1. Úhrnná plodnost podle rodinného stavu v letech 1989–2014

Pozn.: V letech 1989–1991 nejsou k dispozici počty živě narozených dětí podle rodinného stavu matky (pouze v manželství a mimo manželství). Úhrnná plodnost je spočítána jako úhrn měř 2. kategorie.

Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty.

děny pro ženy rozvedené a ovdovělé dohromady. Počet živě narozených dětí rozvedeným a ovdovělým matkám vzrostl z 3080 dětí v roce 1989 na 7916 dětí v roce 2008, následoval pokles na 6282 živě narozených dětí v roce 2014. V relativním zastoupení se jedná o 2 % v roce 1989, necelých 7 % v roce 2009, kdy bylo dosaženo nejvyššího podílu živě narozených dětí těmto matkám po roce 1989, a necelých 6 % v roce 2014. Nárůst počtu a podílu dětí narozených těmto ženám je ovlivněn především zvyšováním podílu rozvedených žen v reprodukčním věku.

Intenzita manželské a mimomanželské plodnosti

To, co naznačovala již předešlá čísla, tedy že úroveň plodnosti ovdovělých a rozvedených žen nemá na vývoj mimomanželské plodnosti podstatný vliv, ukazuje i graf 1. Stěžejní je plodnost svobodných matek, která na nižších hodnotách kopíruje křivku úhrnné plodnosti všech nevdaných žen.⁷ Tato skutečnost ospravedlňuje to, že je z důvodu dostupnosti dat v následujících analýzách věnována pozornost mimomanželské plodnosti tzv. nevdaných žen jako celku, tj. svobodných, rozvedených a ovdovělých žen dohromady.⁸

Úhrnná plodnost nevdaných žen je a vždy byla nižší než úhrnná plodnost žen vdaných, i když v posledních letech se rozdíl intenzity plodnosti mezi vdanými a nevdanými ženami výrazně snižuje (graf 1).

Na počátku 90. let tvořila úhrnná manželská plodnost kolem 90 % celkové úhrnné plodnosti.⁹ V čase však narůstá vliv mimomanželské plodnosti na celkovou úhrnnou plod-

nost. Nejvýraznější nárůst úhrnné plodnosti nevdaných žen lze pozorovat od počátku 21. století, mezi lety 2000 a 2010 se zvýšila z hodnoty 0,26 na 0,63 živě narozených dětí na jednu ženu. Od roku 2010 se nárůst úhrnné mimomanželské plodnosti mírně zpomalil. V roce 2014 bylo dosaženo hodnoty 0,74 dětí na jednu ženu.

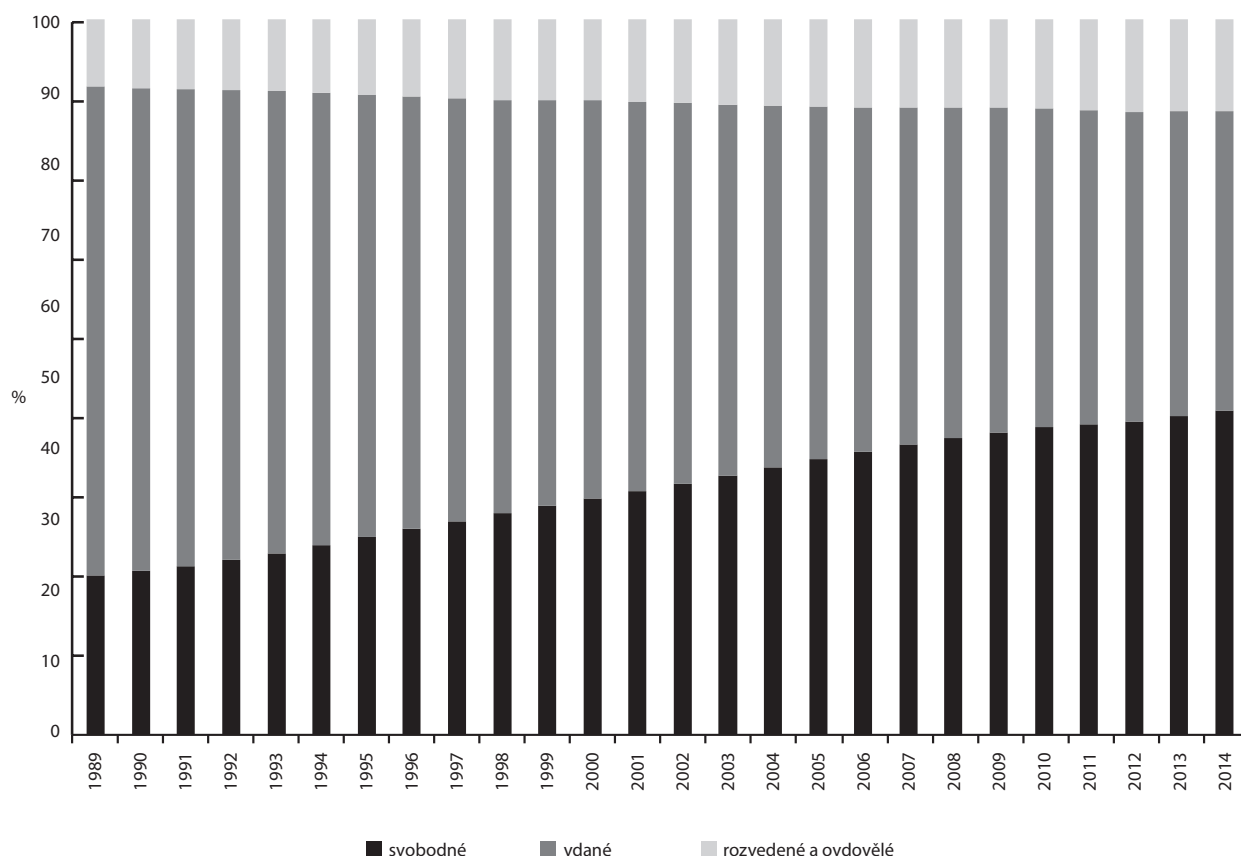
Úroveň manželské a mimomanželské plodnosti prošla mnoha dílčími změnami z pohledu věku ženy i pořadí narození dítěte, proto je jí věnováno více pozornosti v jedné z následujících kapitol s názvem *Mimomanželská a manželská plodnost*.

Struktura žen podle rodinného stavu

Další okolností působící na vývoj podílu dětí narozených mimo manželství je struktura žen v reprodukčním věku podle rodinného stavu. Odlišná situace totiž nastane, pokud bude v populaci malý podíl neprovdaných žen v reprodukčním věku, a jiná, pokud bude jejich podíl vysoký. Nemusí přitom dojít ani ke změně intenzity mimomanželské plodnosti. Některé studie prokázaly, že právě změna ve struktuře žen podle rodinného stavu nejvyšší měrou ovlivňuje podíl dětí narozených mimo manželství [Rychtaříková 2013].

Od roku 1989 lze v této struktuře sledovat poměrně výrazné změny (graf 2). V čase dochází k plynulému výraznému poklesu podílu vdaných žen především ve prospěch žen svobodných. V roce 1989 bylo v České republice vdaných 68 % žen ve věku 15–49 let a pouze 22 % žen v tomto věku bylo svobodných. Od roku 2009 byl podíl svobodných a vdaných

Graf 2. Podíl žen v reprodukčním věku (15–49 let) podle rodinného stavu v letech 1989–2014, střední stav¹⁰

Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty.

žen v reprodukčním věku téměř vyrovnaný, od roku 2012 je v tomto věku dokonce více svobodných žen. V roce 2014 bylo 45 % žen v reprodukčním věku svobodných a 42 % z nich žilo v manželství.

Podíl rozvedených a ovdovělých žen v reprodukčním věku také roste, nárůst však není tak výrazný jako u svobodných žen. V roce 1989 činil podíl těchto žen 9 %, v roce 2014 necelých 13 %. Ovdovělých žen v reprodukčním věku je přitom dlouhodobě méně než 2 %.

Struktura žen podle věku

Podíl dětí narozených mimo manželství ovlivňuje také věkové složení žen v reprodukčním věku. Rozdílná situace totiž nastane, pokud je ve věkové kategorii s vysokou/ nízkou intenzitou mimomanželské/ manželské plodnosti velký, nebo malý podíl žen. Opět přitom nemusí dojít ani ke změně intenzity plodnosti. Z následujících grafů (graf 3 a 4) je dobře patrné, že struktura podle věkových kategorií je u svobodných a vdaných žen výrazně odlišná.

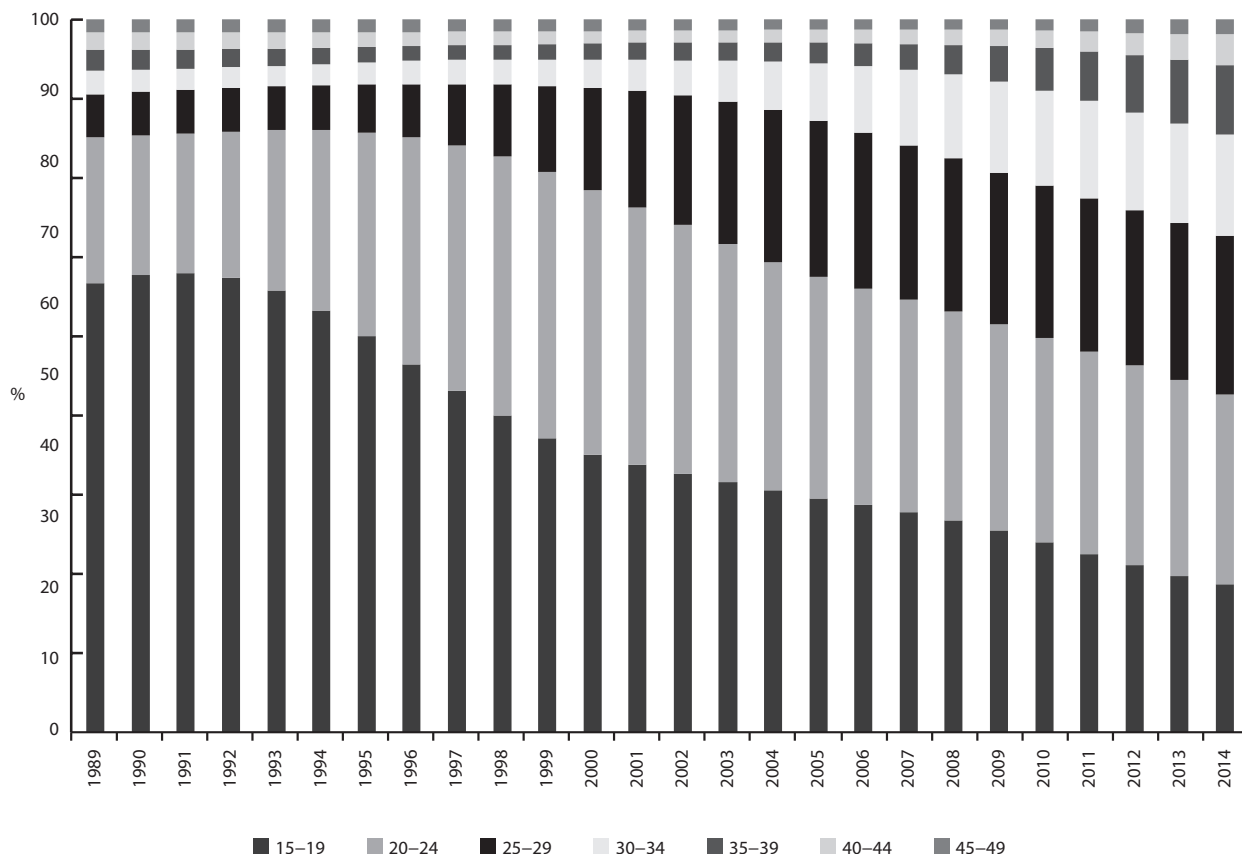
U svobodných žen v reprodukčním věku dochází ve struktuře podle věkových skupin k výrazným změnám (graf 3). Od počátku 90. let lze pozorovat trvalý pokles podílu svobodných žen ve věku do 20 let ve prospěch žen starších. Do roku 1993 bylo více než 60 % svobodných žen mladších 20 let, v roce 2014 tvořil podíl těchto žen z celkového počtu svobodných žen v reprodukčním věku již pouze 21 %. Naopak svobodných žen ve věku 20–39 let v čase přibývá. Ve věku 20–24 let bylo na začátku 90. let svobodných 20 % žen, mezi lety 2000 a 2010

byl podíl žen v tomto věku téměř shodný s podílem žen do 20 let, tj. kolem 30–35 %. Od roku 2011 je svobodných žen ve věku 20–24 let již více než žen do 20 let, v roce 2014 činil jejich podíl 27 % ze všech svobodných žen v reprodukčním věku. I v dalších dvou věkových skupinách, 25–29 a 30–34 let, došlo k poměrně výraznému nárůstu zastoupení svobodných žen. V roce 1989 bylo 6 % svobodných žen ve věku 25–29 let a 3 % ve věku 30–34 let, v roce 2014 to bylo již 22 % a 14 %. Podíl svobodných žen ve věku 35–39 let narostl ve sledovaném období o 7 procentních bodů. Svobodné ženy ve věku 40–44 let tvořily dlouhodobě 2 % žen v plodném věku, v posledních letech (od roku 2010) však dochází k mírnému zvýšení i jejich zastoupení (4 % v roce 2014). Pouze poslední věková skupina svobodných žen (45–49 let) má od roku 1989 stále stejné zastoupení (1–2 %).

Na rozdíl od svobodných žen nedošlo u žen vdaných k tak výrazným změnám (graf 4). Největší změnu lze pozorovat u žen ve věku 20–24 let, kde došlo v zastoupení mezi vdanými ženami v plodném věku k poklesu z 12 % v roce 1989 na 1 % v roce 2014. I ve věku 25–29 let poměrově ubylo vdaných žen v reprodukčním věku, na počátku 90. let bylo těchto žen 16 %. Na přelomu století těchto žen mírně přibývalo (18 % v letech 2000–2004). V roce 2014 jich však bylo pouze 9 %.

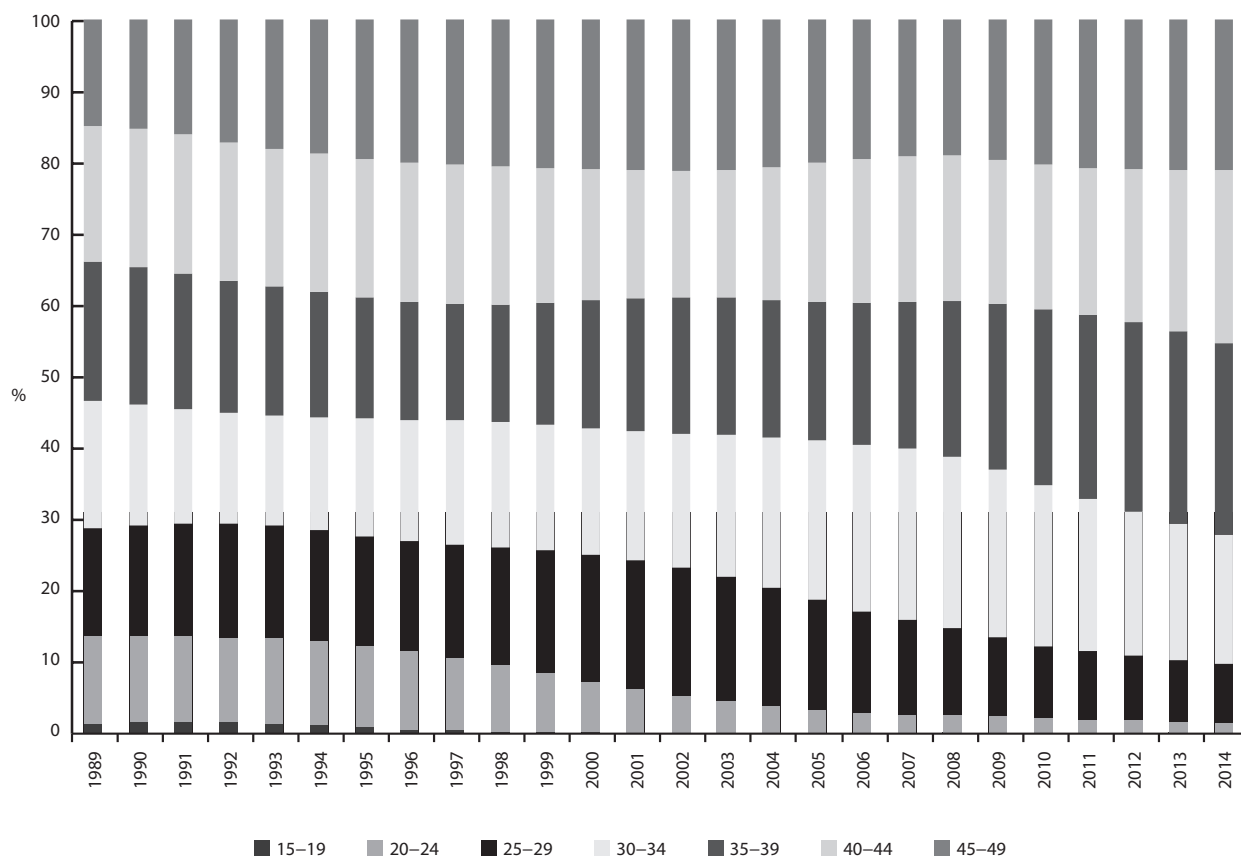
Naopak mírně přibývalo žen ve vyšších věkových kategoriích. Zastoupení vdaných 30–34letých žen mezi ženami v reprodukčním věku se zvýšilo z 15 % na počátku 90. let na 24 % v roce 2008, poté však pokleslo na 18 % v roce 2014. Podíl vdaných žen ve věku 35–39 let se zvýšil o 7 procentních bodů,

Graf 3. Struktura svobodných žen v reprodukčním věku podle věkových kategorií v letech 1989–2014 (v %)

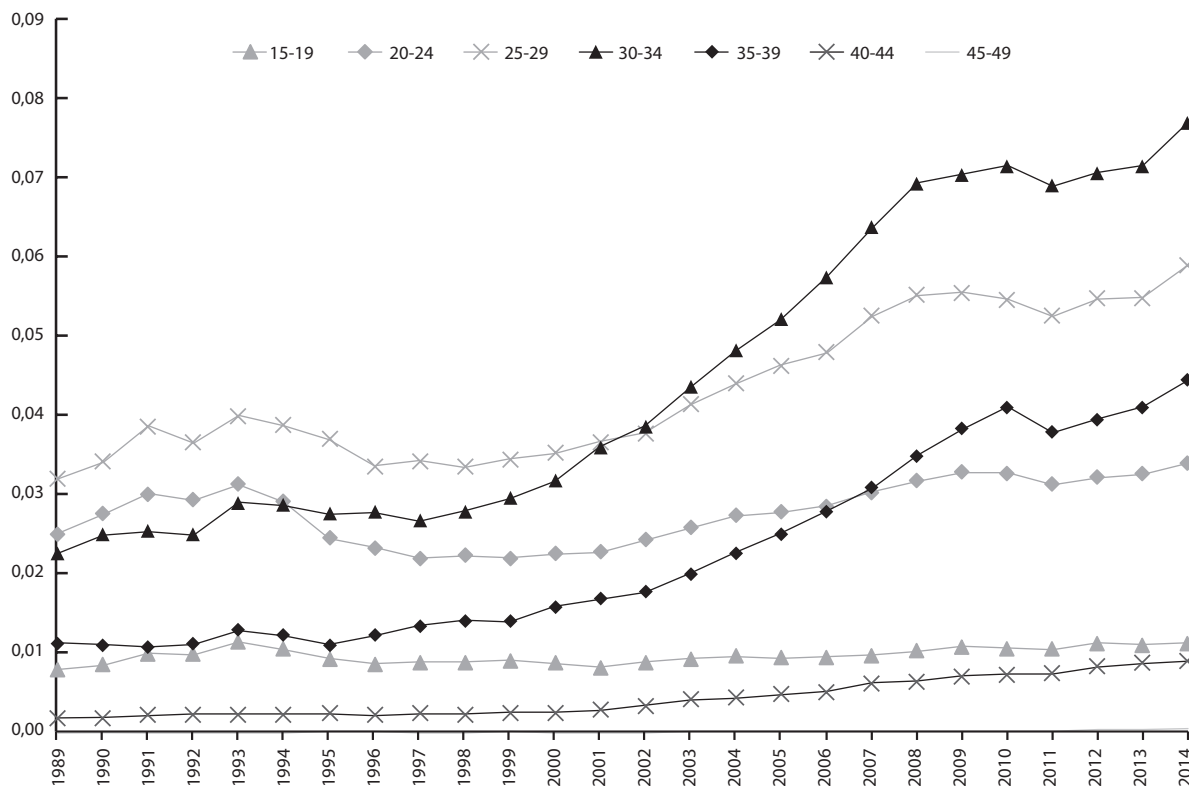
Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty.

Graf 4. Struktura vdaných žen v reprodukčním věku podle věkových kategorií v letech 1989–2014 (v %)

Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty.

Graf 5. Míry plodnosti nevdaných žen podle věku v letech 1989–2014 (míry 1. kategorie)

Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty.

ve věku 40–44 let o 5 procentních bodů a ve věku 45–49 let o 6 procentních bodů. Žen mladších 20 let je mezi vdanými ženami v plodném věku téměř stále stejný podíl (0–2 %).

Mimomanželská a manželská plodnost

Základní vývoj intenzity plodnosti nevdaných a vdaných žen byl stručně zmíněn již výše, v této kapitole je této problematice věnována daleko větší pozornost. Analýza intenzity mimomanželské a manželské plodnosti je zde doplněna o věk matky a pořadí narozeného dítěte. Nejprve jsou popsány míry 1. kategorie¹¹, které jsou pro analýzu prokreačního chování nevdaných a vdaných žen podle věku nejlépe vystihující (a z metodologického hlediska jsou považovány také za správnější, neboť jejich čitatel i jmenovatel jsou z obsahového hlediska v souladu). Dále je pozornost zaměřena na míry 2. kategorie¹², které lépe popisují plodnost vdaných a nevdaných žen podle věku v rámci celé populace žen v reprodukčním věku, přestože mohou být ovlivněny strukturou žen podle rodinného stavu (v analýze plodnosti jsou však používány zcela běžně, jsou totiž méně náročné z hlediska potřebných dat). V neposlední řadě je v této kapitole analyzována úroveň plodnosti podle pořadí narozených dětí.

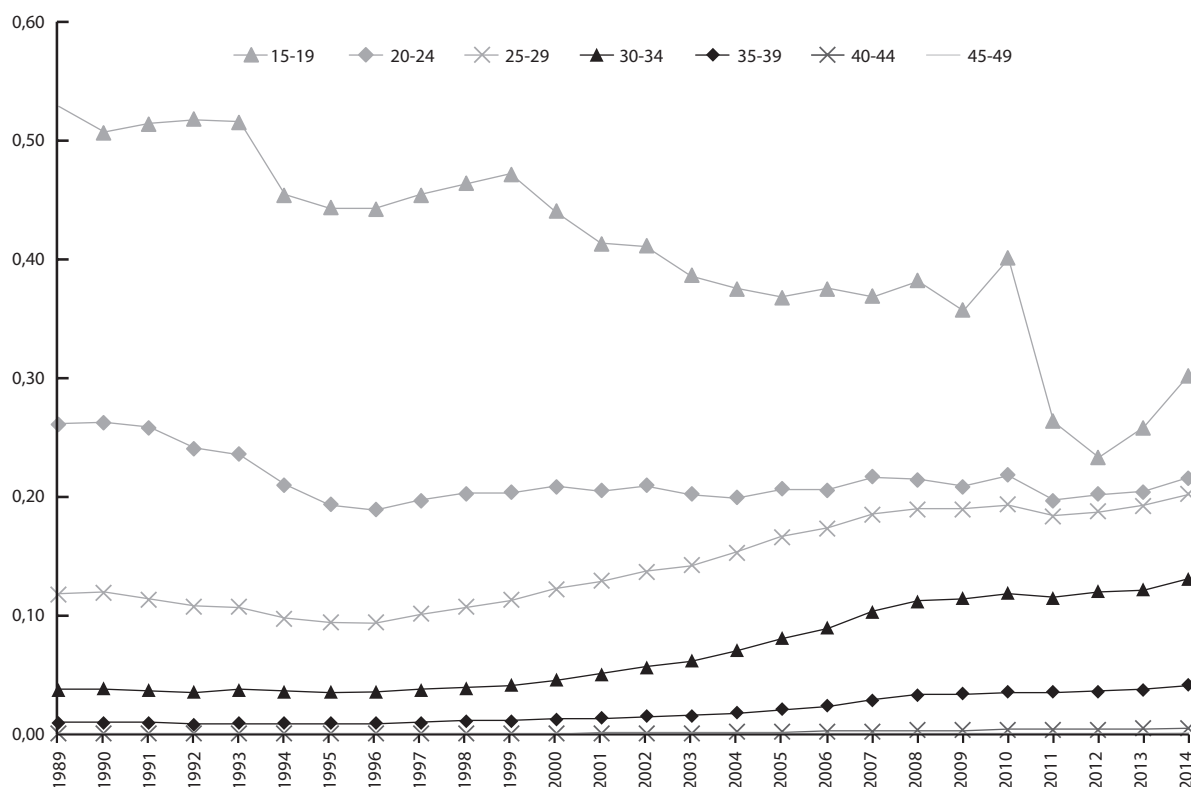
Plodnost podle věku ženy – míry 1. kategorie

Míry plodnosti nevdaných žen se až do poloviny 90. let měnily jen málo (graf 5). Nejvyšších hodnot v té době dosahovala plodnost žen ve věku 20–34 let. Od poloviny 90. let začala rychle narůstat úroveň plodnosti nevdaných žen ve věku 30–34 let,

spolu s o něco mírnějším nárůstem úrovně plodnosti žen ve věku 35–39 let. Právě u 30letých žen došlo k největšímu nárůstu intenzity plodnosti nevdaných žen vůbec. Od roku 1999 byl nárůst úrovně plodnosti 30letých žen doprovázen zvýšením úrovně plodnosti žen ve věku 25–29 let a pozvolným nárůstem intenzity plodnosti žen ve věku 20–24 a 40–44 let. Pouze ženy ve věku 15–19 a 45–49 let tedy dlouhodobě nemění své reprodukční chování. V podstatě u všech věkových kategorií, ve kterých se úroveň plodnosti od poloviny 90. let zvýšila, došlo po roce 2008 ke stagnaci plodnosti na úrovni dosažené v tomto roce. V roce 2014 však lze pozorovat další nárůst intenzity plodnosti 20letých a 30letých žen.

Ve srovnání s plodností nevdaných žen došlo u vdaných žen ve sledovaném období pouze k malým změnám. Míry plodnosti vdaných žen lze charakterizovat tak, že čím vyšší věk ženy, tím nižší úroveň míry plodnosti. Největší míru plodnosti vdaných žen dlouhodobě mají ženy v nejmladší věkové skupině, tedy ženy do 20 let (graf 6). Nikoliv z toho důvodu, že by se v této věkové kategorii rodilo nejvíce dětí, ale protože vdaných žen v tomto věku je velmi málo (graf 4). Jinými slovy v tomto věku se počet živě narozených dětí v manželství téměř rovná počtu provdaných žen. Pokud žena do 20 let vstoupila do manželství, velmi často tedy porodila své první dítě ještě v této věkové skupině. Což ukazuje na to, že ženy v tomto věku dlouhodobě vstupují do manželství právě kvůli narození dítěte. Buď proto, že jsou silně prorodinně orientované a chtějí co nejdříve porodit dítě v manželství, nebo, a to zpravidla častěji, vstupují do manželství v tomto věku kvůli neplánovanému těhotenství.¹³ V posledních letech se však zdá, že se tento trend

Graf 6. Míry plodnosti vdaných žen podle věku v letech 1989–2014 (míry 1. kategorie)

Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty.

mění. Právě u žen ve věku do 20 let totiž došlo mezi lety 1989 a 2014 k největšímu poklesu intenzity manželské plodnosti.

Ve vývoji manželské plodnosti do 20 let docházelo v průběhu sledovaného období k výkyvům. Tato skutečnost je dána změnami v počtu živě narozených dětí ženám v tomto věku a změnami v samotném počtu vdaných žen v tomto věku. Právě výraznější meziroční pokles počtu vdaných žen ve věku 15–19 let mezi lety 2009 a 2010 (ze 772 na 611) a téměř shodný počet živě narozených dětí v tomto věku (276 v roce 2009 a 245 v roce 2010) způsobily výrazný nárůst úrovně plodnosti žen mladších 20 let v roce 2010.

U starších věkových kategorií nedochází v průběhu sledovaného období k velkým změnám, což ukazuje na to, že vdané ženy měnily své prokreační chování jen velmi málo. Pouze u vdaných žen ve věku 25–34 let lze od konce 90. let sledovat mírný nárůst intenzity plodnosti. Vzestup této úrovně plodnosti odpovídá odsouvání porodu do vyššího věku, což pravděpodobně souvisí i se zvyšováním sňatkového věku.

Plodnost podle věku ženy – míry 2. kategorie

Na počátku 90. let platilo, s výjimkou žen v nejmladším věku, že čím starší žena, tím menší vliv na intenzitu mimomanželské plodnosti, a tím tedy také na intenzitu plodnosti vůbec.¹⁴ To dnes již zdaleka neplatí.

Největší změnu vlivu na celkovou intenzitu mimomanželské plodnosti zaznamenaly nevdané ženy ve věku 25–29 let (graf 7). V roce 1989 se tato skupina žen podílela na úhrnné plodnosti mimo manželství z 20 %, v roce 2014 již téměř z 30 %. Jejich úroveň plodnosti vzrostla od počátku 90. let z hodno-

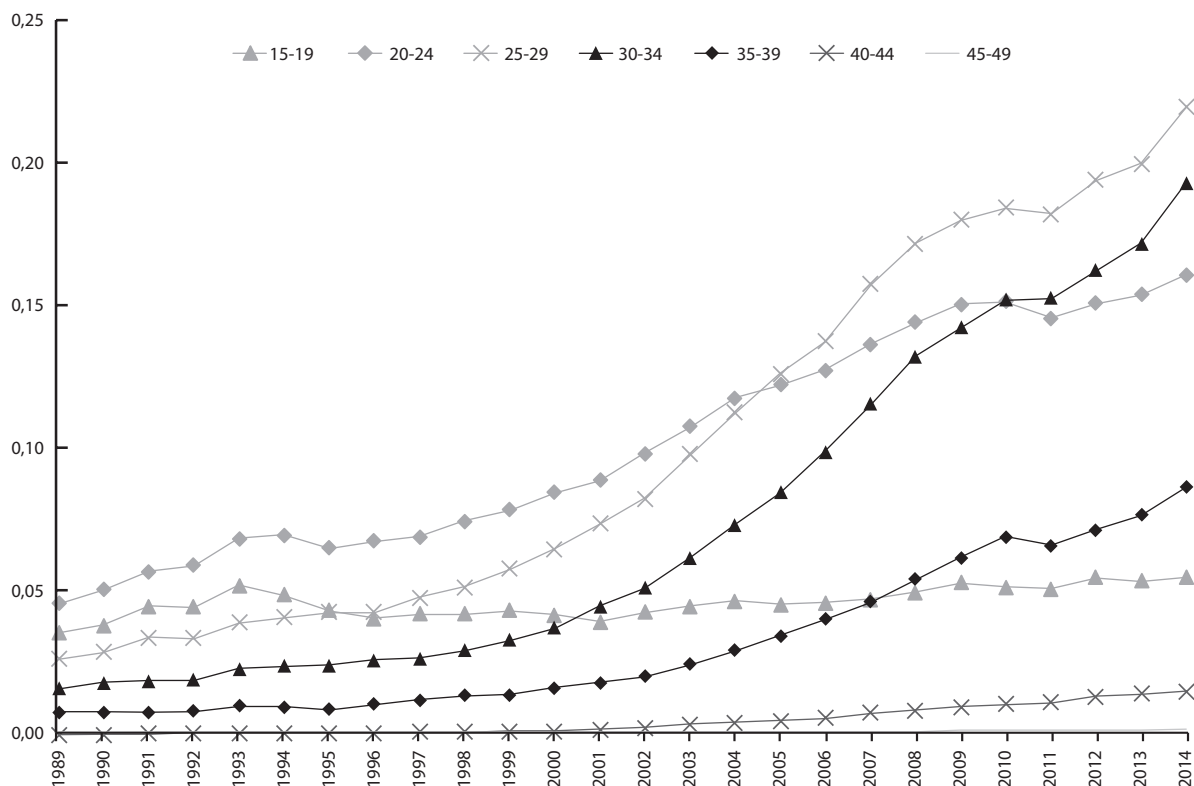
ty 0,03 na 0,22 živě narozených dětí na jednu ženu v roce 2014. Intenzita plodnosti žen ve věku 25–29 let rostla od poloviny 90. let jednoznačně nejrychleji ze všech věkových kategorií, od roku 1996 je tak úroveň plodnosti těchto žen vyšší než úroveň plodnosti žen mladších 20 let a od roku 2005 vyšší než úroveň plodnosti žen ve věku 20–24 let.

Další výrazný nárůst intenzity plodnosti zaznamenaly nevdané ženy ve věku 30–34 let, u nichž vzrostla úroveň plodnosti z hodnoty 0,02 živě narozených dětí v roce 1989 na 0,19 dětí v roce 2014. Od roku 2001 je úroveň plodnosti těchto žen větší než úroveň plodnosti žen mladších 20 let a od roku 2010 dokonce vyšší než úroveň plodnosti žen ve věku 20–24 let. Vliv této skupiny žen na celkovou intenzitu plodnosti mimo manželství je sice nižší než vliv intenzity plodnosti žen ve věku 25–29 let, ale zvýšil se mezi lety 1989 a 2014 nejvýraznějším způsobem. V roce 1989 tvořila plodnost těchto žen pouze 13 % mimomanželské plodnosti, v roce 2014 to bylo již 26 %.

Plodnost nevdaných žen ve věku 20–24 let sice vzrostla mezi lety 1989 a 2014 také poměrně významně, z hodnoty 0,05 dětí na jednu ženu v roce 1989 na 0,16 dětí v roce 2014, ale její vliv na úhrnnou plodnost mimo manželství se snížil. V roce 1989 tvořila plodnost těchto žen 33 % mimomanželské plodnosti, v roce 2014 jen necelých 22 %.

Nejvýznamnější pokles podílu na celkové mimomanželské plodnosti však zaznamenala nejmladší věková skupina žen, u kterých nedošlo k téměř žádnému nárůstu úrovně plodnosti. Po celé sledované období se jejich plodnost pohybuje kolem hodnoty 0,05 živě narozených dětí na jednu ženu. Tato hodnota tvořila na počátku 90. let více než 26 % celkové plodnosti

Graf 7. Míry plodnosti nevdaných žen podle věku v letech 1989–2014 (míry 2. kategorie)

Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty.

nevdaných žen, v roce 2014 stejná hodnota tvoří jen necelých 8 % této plodnosti.

V porovnání s mimomanželskou plodností je úroveň manželské plodnosti stále daleko vyšší (graf 1). Na počátku 90. let měla nejvyšší úroveň plodnosti vdaných žen věková skupina 20–24 let (0,82 dětí na jednu ženu). U této skupiny však také došlo do roku 2014 k největšímu poklesu intenzity manželské plodnosti (o 0,76 dětí). V roce 1997 klesla úroveň plodnosti těchto žen pod úroveň plodnosti žen ve věku 25–29 let, v roce 2002 pod úroveň plodnosti žen ve věku 30–34 let a v roce 2007 dokonce pod úroveň plodnosti žen ve věku 35–39 let (graf 8). V souvislosti s poklesem intenzity plodnosti také nejvíce klesl vliv těchto žen na celkovou úhrnnou plodnost vdaných žen. V roce 1989 tvořila plodnost žen ve věku 20–24 let téměř 48 % manželské plodnosti, v roce 2014 jen necelých 7 %.

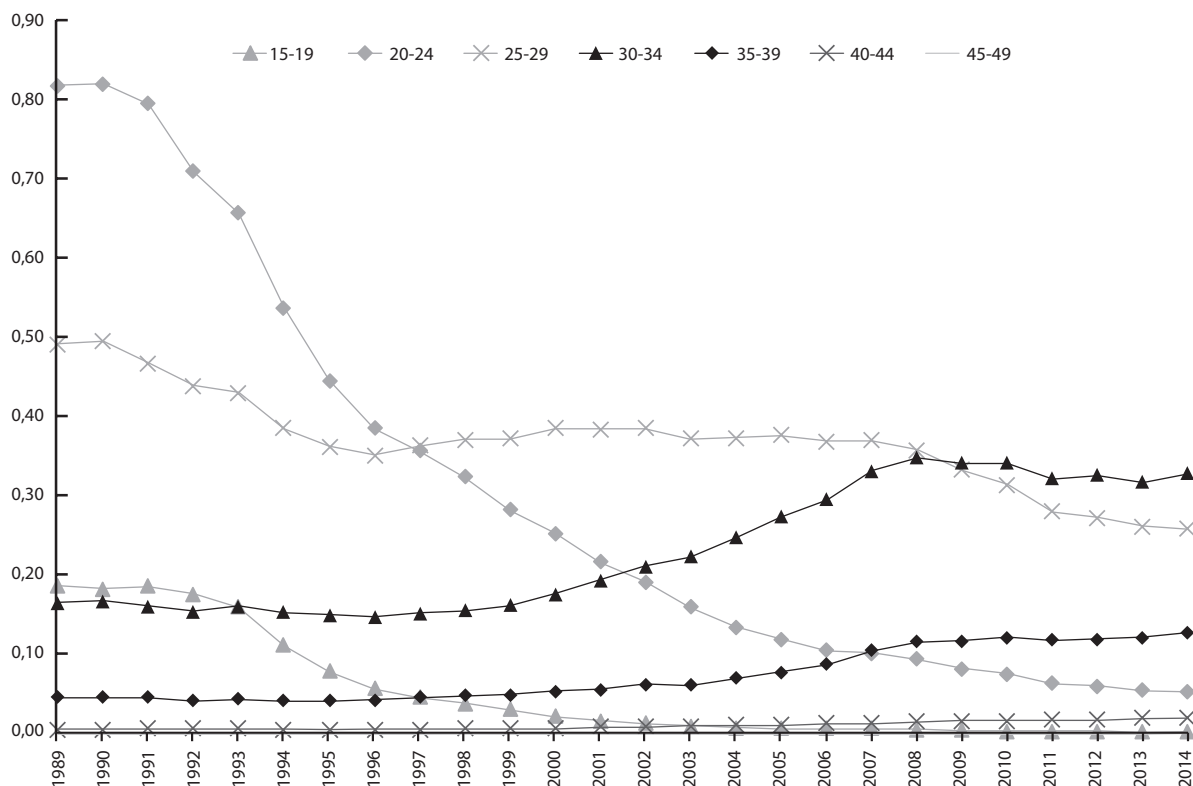
K dalšímu výraznému poklesu intenzity plodnosti vdaných žen došlo ve věku 15–19 a 25–29 let (o 0,18 a o 0,23 dětí na jednu ženu). Vliv úrovně plodnosti těchto žen na úhrnnou plodnost v manželství se však výrazněji změnil pouze u žen mladších 20 let, kde poklesl z 11 % v roce 1989 na méně než 1 % v roce 2014. U žen ve věku 25–29 let sice nastal pokles intenzity plodnosti, ale z hlediska podílu na celkové manželské plodnosti došlo, vzhledem k výraznému poklesu úrovně plodnosti mladších žen, k mírnému nárůstu. V roce 1989 se ženy ve věku 25–29 let podílely na úhrnné manželské plodnosti necelými 29 %, v roce 2014 téměř 33 %.

Naopak u 30letých žen došlo k nárůstu intenzity plodnosti a zároveň také k navýšení jejího vlivu na úhrnnou plodnost v manželství. U žen ve věku 30–34 let narostla úroveň plod-

nosti z hodnoty 0,17 živě narozených dětí na jednu ženu, která tvořila necelých 10 % manželské plodnosti na počátku 90. let, na hodnotu 0,33 dětí v roce 2014, tj. na 41 % úhrnné plodnosti vdaných žen. Intenzita plodnosti žen ve věku 35–39 let narostla z hodnoty 0,05 dětí na jednu ženu v roce 1989 na 0,13 dětí v roce 2014. Tento nárůst úrovně plodnosti znamenal zvýšení podílu v rámci celkové manželské plodnosti z 3 % v roce 1989 na 16 % v roce 2014. Ve srovnání s poklesem úrovně plodnosti v mladších věkových skupinách šlo v tomto případě pouze o mírné oživení intenzity manželské plodnosti. Důvodem nárůstu úrovně plodnosti v tomto věku je odkládání rození dětí do vyššího věku, ale zároveň také zvýšení intenzity plodnosti v tomto věku (graf 6).

Při pohledu na podíl příspěvků určitých věkových skupin žen daného rodinného stavu na celkovou intenzitu úhrnné plodnosti zjistíme, že nevdané ženy ve věku 20–34 let přispívaly v roce 1989 k výši celkové úhrnné plodnosti pouze minimálně, dohromady 5 % (tabulka 2). V roce 2014 však plodnost věkové skupiny 20–24letých nevdaných žen tvořila 11 % celkové úhrnné plodnosti, plodnost žen ve věku 25–29 let 14 % a plodnost žen ve věku 30–34 let 14 %, dohromady tedy 38 % celkové úhrnné plodnosti. U plodnosti vdaných žen ve věku 20–29 let naopak došlo k poklesu vlivu na celkovou úhrnnou plodnost. U žen ve věku 20–24 let o více jak 40 procentních bodů, u žen ve věku 25–29 let o 10 procentních bodů. Jedinou skupinou vdaných žen, u kterých výraznějším způsobem narostl vliv na celkovou úhrnnou plodnost, byly ženy ve věku 30–34 let (nárůst o 13 procentních bodů).

Graf 8. Míry plodnosti vdaných žen podle věku v letech 1989–2014 (míry 2. kategorie)

Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty.

Tabulka 2. Vliv plodnosti vdaných a nevdaných žen podle věku na celkovou intenzitu úhrnné plodnosti v letech 1989–2014 (v %), vybrané roky

Věk	Vdané					Nevdané				
	1989	2000	2010	2014	2014/1989	1989	2000	2010	2014	2014/1989
15–19	10,1	2,0	0,3	0,2	-9,9	2,0	3,7	3,5	3,7	+1,7
20–24	44,1	21,9	5,1	3,5	-40,6	2,5	7,4	10,1	10,6	+8,1
25–29	26,5	33,4	20,9	16,9	-9,6	1,5	5,7	12,3	14,4	+12,9
30–34	8,9	15,3	22,8	21,5	+12,6	1,0	3,4	10,2	12,7	+11,7
35–39	2,5	4,7	8,1	8,4	+5,9	0,5	1,6	4,7	5,7	+5,2
40–44	0,3	0,6	1,1	1,3	+1,0	0,1	0,3	0,8	1,1	+1,0
45–49	0,0	0,0	0,1	0,1	+0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	+0,1

Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty.

Tabulka 3. Úhrnná plodnost podle legitimacy a pořadí narozených dětí v letech 1989–2014, vybrané roky

Děti narozené	1989	1990	1995	2000	2005	2010	2014	2014/1989
Celkem	1,86	1,87	1,28	1,15	1,29	1,50	1,53	-0,33
1. pořadí	0,87	0,88	0,57	0,54	0,64	0,72	0,76	-0,11
2. pořadí	0,71	0,71	0,51	0,43	0,47	0,57	0,56	-0,15
3. a vyšší pořadí	0,28	0,28	0,21	0,18	0,19	0,21	0,21	-0,07
v manželství	1,71	1,72	1,09	0,90	0,87	0,88	0,79	-0,92
1. pořadí	0,79	0,79	0,46	0,40	0,37	0,35	0,31	-0,48
2. pořadí	0,68	0,68	0,46	0,37	0,37	0,40	0,35	-0,33
3. a vyšší pořadí	0,25	0,25	0,17	0,13	0,13	0,13	0,12	-0,13
mimo manželství	0,14	0,15	0,19	0,26	0,43	0,63	0,74	+0,60
1. pořadí	0,08	0,09	0,11	0,15	0,26	0,38	0,44	+0,36
2. pořadí	0,03	0,03	0,05	0,06	0,10	0,17	0,20	+0,17
3. a vyšší pořadí	0,03	0,03	0,04	0,05	0,06	0,08	0,09	+0,06

Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty

Plodnost nevdaných a vdaných žen podle pořadí narození dítěte

Analogicky s nárůstem celkové úrovně mimomanželské plodnosti (graf 1), rostla u nevdaných žen také úroveň plodnosti podle pořadí¹⁵ (tabulka 3). Intenzita plodnosti prvního pořadí vzrostla mezi lety 1989 a 2014 o 0,36 dětí na jednu ženu, intenzita plodnosti druhého pořadí o 0,17 dětí. Pouze úroveň plodnosti nevdaných žen třetího a vyššího pořadí se od roku 1989 téměř nezměnila a stále se pohybuje na velmi nízké úrovni (kolem 0,05 dětí na jednu ženu).

Na rozdíl od mimomanželské plodnosti míry manželské plodnosti všech pořadí klesaly (tabulka 3). Míry plodnosti prvního pořadí mezi lety 1989 a 2014 klesly o 0,48 dětí na jednu ženu, míry plodnosti druhého pořadí o 0,33 dětí a míry plodnosti třetího a vyššího pořadí o 0,13 dětí. K nejvýraznějšímu poklesu úrovně manželské plodnosti všech pořadí přitom došlo v průběhu 1. poloviny 90. let.

U manželské plodnosti druhého pořadí nedocházelo k plynulému poklesu po celé sledované období. Mezi lety 2003 a 2008 došlo k mírnému nárůstu úrovně této plodnosti,

následoval však opět pokles na hodnoty z roku 2003. I tento drobný nárůst stačil vzhledem k souběžnému relativně plynulému poklesu intenzity manželské plodnosti prvního pořadí k tomu, aby úhrnná plodnost druhého pořadí převýšila v roce 2007 úhrnnou plodnost prvního pořadí.

Z předchozího vyplývá, že úhrnná mimomanželská plodnost prvního pořadí je v současnosti vyšší než úhrnná manželská plodnost tohoto pořadí (tabulka 3). Tato skutečnost je pozorovatelná od roku 2009, kdy intenzita plodnosti prvního pořadí u vdaných žen dosahovala hodnoty 0,36 dětí na jednu ženu a u nevdaných žen hodnoty 0,37 dětí. Od roku 2011 je navíc úroveň mimomanželské plodnosti prvního pořadí vyšší než úroveň manželské plodnosti žen druhého pořadí. V roce 2014 dosahovala úroveň plodnosti vdaných žen prvního pořadí hodnoty 0,31 dětí, druhého pořadí 0,35 dětí a úroveň plodnosti nevdaných žen prvního pořadí již 0,44 dětí na jednu ženu.

Vliv plodnosti daného pořadí na celkovou úroveň mimomanželské a manželské plodnosti se tedy významným způsobem změnil. Podíl mimomanželské plodnosti prvního pořadí na celkové úrovni plodnosti nevdaných žen dosahuje dlouhodobě 60 %, s výjimkou krátkého období ve 2. polovině 90. let, kdy klesl na přibližně 55 %. Mimomanželská plodnost druhého pořadí se na intenzitě plodnosti nevdaných žen podílí stále více. Na počátku 90. let tvořila tato plodnost 19 % plodnosti nevdaných žen, v roce 2014 již 28 %. Podíl plodnosti druhého pořadí vzrostl ve 2. polovině 90. let na úkor plodnosti prvního pořadí. Od přelomu tisíciletí je toto zvyšování na úkor plodnosti třetího a vyššího pořadí, jejichž podíl na celkové mimomanželské plodnosti od roku 1989 klesá (22 % v roce 1989 a 12 % v roce 2014).

Lze tedy konstatovat, že pokud nevdaná žena porodila dítě na počátku 90. let, šlo většinou o dítě prvního pořadí. To ukazovalo na existenci předmanželských soužití, ve kterých se ještě před uzavřením manželství mohlo narodit dítě. V současnosti se však rodí mimo manželství i více dětí druhého pořadí, což může ukazovat na existenci funkčních alternativních soužití. Pokles intenzity plodnosti u dětí třetího a vyššího pořadí je nejspíše dán celkovou tendencí ke snižování úrovně plodnosti v tomto pořadí.

Podíl manželské plodnosti prvního pořadí na celkové intenzitě plodnosti vdaných žen poklesl ze 46 % v roce 1989 na 40 % v roce 2014. Podíl manželské plodnosti druhého pořadí se vyvíjel odlišně. Na počátku 90. let plodnost druhého pořadí tvořila necelých 40 % celkové manželské plodnosti, do roku 1997 vzrostl tento podíl na 42 %. Tuto hodnotu si vliv plodnosti druhého pořadí udržel až do roku 2004, následně došlo k opě-

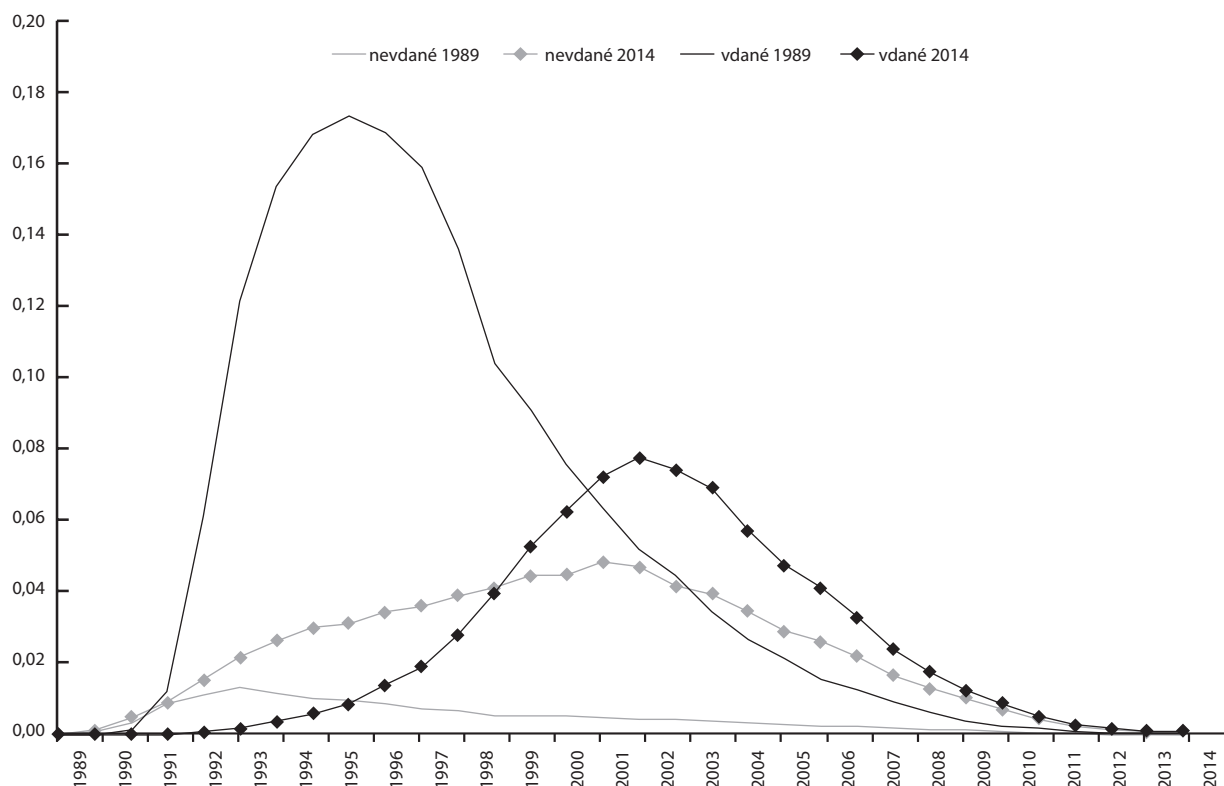
tovnému nárůstu jejího vlivu na celkovou úroveň manželské plodnosti. V roce 2014 byla plodnost vdaných žen tvořena ze 45 % právě plodností v tomto pořadí. Tato skutečnost ukazuje na to, že vdané ženy mají druhé dítě za jakýchkoli okolností. Plodnost druhého pořadí z hlediska celkové manželské plodnosti tak byla od roku 2007 významnější než plodnost prvního pořadí. Manželská plodnost třetího a vyššího pořadí tvoří od roku 1989 kontinuálně kolem 15 % celkové úrovně manželské plodnosti.

Průměrný věk žen při narození dítěte

Míry 2. kategorie popisují změnu intenzity plodnosti vdaných a nevdaných žen, včetně odkládání rození dětí do vyššího věku. Tomu odpovídá nárůst průměrného věku při narození dítěte vdaných i nevdaných žen. Průměrný věk vdaných a nevdaných žen při narození dítěte byl na počátku 90. let téměř stejný (tabulka 1). Vzhledem k tomu, že věk žen při porodu roste výrazně rychleji u vdaných než u nevdaných žen, zvyšuje se v průběhu sledovaného období rozdíl tohoto věku mezi vdanými a nevdanými matkami. Na počátku 90. let činil rozdíl pouze 0,2 roku, v roce 2014 již téměř 3 roky.

Fenomén odkládání rození dětí do vyššího věku spolu se změnami úrovně plodnosti vdaných a nevdaných žen mezi lety 1989 a 2014 lze demonstrovat také grafem 9. Lze pozorovat, že vdané ženy měly své děti v roce 1989 nejčastěji ve 22 letech, do roku 2014 se však maximum plodnosti posunulo do 30 let. Zároveň si lze povšimnout výrazného snížení intenzity plodnosti vdaných žen do 29 let a nárůstu u žen starších, který však zdaleka nekompenzuje pokles plodnosti žen do 29 let.

Graf 9. Míry plodnosti vdaných a nevdaných žen podle jednotek věku v roce 1989 a 2014 (míry 2. kategorie)

Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty.

Tabulka 4. Průměrný věk matky při narození dítěte podle legitimacy a pořadí v letech 1989–2013, vybrané roky

Děti narozené		1989	1990	1993	1995	2000	2005	2010	2014	2014/1989
v manželství	1. pořadí	22,6	22,6	22,7	23,5	25,5	27,6	28,8	29,4	+6,8
	2. pořadí	25,6	25,6	25,9	26,5	28,2	30,0	31,2	31,8	+6,2
	3. a vyšší pořadí	29,7	29,8	30,0	30,6	32,0	33,2	34,0	34,3	+4,6
mimo manželství	1. pořadí	22,1	22,2	22,0	22,5	23,5	25,4	26,5	27,2	+5,1
	2. pořadí	25,8	26,0	25,8	25,9	27,3	28,6	29,7	30,0	+4,2
	3. a vyšší pořadí	30,7	30,7	30,3	30,3	31,1	32,0	32,0	31,8	+1,1

Zdroj: Český statistický úřad 2015a, 2015b, vlastní výpočty.

V roce 1989 byla míra plodnosti nevdaných žen ve všech věkových kategoriích velmi nízká. Nejčastěji měly tyto ženy své dítě v 19 letech. Do roku 2014 došlo k určitému „rozvolnění“ nejčastějšího věku při porodu, nevdané ženy tak v tomto roce měly nejčastěji své dítě mezi 26. a 31. rokem, a k výraznému nárůstu intenzity mimomanželské plodnosti v celém reprodukčním období. Zároveň lze pozorovat, že plodnost nevdaných žen do 26 let je v roce 2014 vyšší než plodnost vdaných žen v tomto věku.

Průměrný věk žen při narození dítěte podle pořadí narozeného dítěte

Průměrný věk ženy při narození dítěte je ovlivněn několika okolnostmi, samozřejmě jednak věkem, ve kterém ženy začínají rodit, který je u vdaných žen dán ještě věkem při sňatku, ale také podílem živě narozených dětí vyššího pořadí a délkou meziprodniho intervalu. Pro přesnější analýzu časování rození dětí je tedy přínosnější analýza průměrného věku matky při narození dítěte daného pořadí.

Od roku 1993 lze pozorovat nepřetržitý nárůst průměrného věku žen v manželství i mimo manželství při narození dětí všech pořadí (tabulka 4). Průměrný věk nevdaných matek při narození dětí všech pořadí však stále zůstává nižší než průměrný věk vdaných matek při narození dětí stejného pořadí.

Průměrný věk nevdaných matek při narození prvního dítěte se ve sledovaném období zvýšil o více jak 5 let (tabulka 4). U dětí narozených v druhém pořadí došlo mezi lety 1989 a 2014 k o něco menšímu nárůstu průměrného věku při narození dítěte (o 4 roky). Průměrný věk při narození dětí třetího a vyššího pořadí u nevdaných žen pak v průběhu sledovaného období vzrostl nejméně (o 1 rok).

V případě vdaných žen došlo k výrazně většímu nárůstu průměrného věku při narození dětí všech pořadí. U dětí prvního pořadí se zvýšil věk vdaných matek mezi lety 1989 a 2014 o téměř 7 let. U narození dětí druhého pořadí došlo k menšímu nárůstu věku vdaných matek (přibližně o 6 let). U vdaných žen došlo i k nárůstu věku při porodu dětí třetího a vyššího pořadí (téměř o 5 let).

Závěr

Článek se zaměřoval na vlivy, které působí na změnu podílu dětí narozených mimo manželství – struktura žen v reprodukčním věku podle rodinného stavu, struktura žen v reprodukčním věku podle jednotlivých věkových kategorií a intenzita man-

želské a mimomanželské plodnosti. Všechny tyto body ovlivňují podíl mimomanželských dětí současně, nicméně každý může ovlivňovat tento podíl i sám o sobě. Pokud poroste podíl nevdaných žen v reprodukčním věku, bude růst podíl dětí narozených mimo manželství i v případě, že se nebude měnit jejich věková struktura ani intenzita jejich plodnosti. Pokud poroste podíl žen ve věku, ve kterém je intenzita mimomanželské plodnosti vysoká, bude podíl mimomanželských dětí růst i v případě, že se nebude měnit struktura žen podle rodinného stavu ani intenzita plodnosti. Stejně tak pokud bude narůstat intenzita plodnosti nevdaných žen, nemusí se k růstu podílu dětí narozených mimo manželství měnit struktura žen ani podle věku ani podle rodinného stavu.

Již bylo řečeno, že některé studie prokázaly, že největší vliv na vývoj podílu dětí narozených mimo manželství má v České republice struktura žen podle rodinného stavu [Rychtaříková 2013]. Nicméně všechny tři zmíněné vlivy od roku 1989 prošly významnými změnami. Stručně řečeno, výrazným způsobem klesl podíl vdaných žen v reprodukčním věku, především ve prospěch žen svobodných. U svobodných žen významně klesl podíl žen do 20 let a narostl podíl žen ve věku 25–34 let. U vdaných žen naopak klesl podíl 20letých žen. Intenzita plodnosti vdaných žen v čase poměrně výrazně klesá, naopak úroveň plodnosti nevdaných žen roste.

Vlivu úrovně mimomanželské a manželské plodnosti bylo v článku věnováno nejvíce pozornosti, neboť intenzita plodnosti vdaných i nevdaných žen prošla mnoha dílčími změnami podle věku ženy a pořadí narození dítěte. Analýza těchto změn ukazuje na podobnosti a odlišnosti v prokreačním chování vdaných a nevdaných žen, které lze od počátku 90. let v české společnosti pozorovat.

Do konce 20. století byla plodnost vdaných a nevdaných žen výrazně odlišná. Intenzita plodnosti vdaných žen byla výrazně vyšší než intenzita plodnosti nevdaných žen. Průměrný věk matek při narození dítěte byl vyšší u žen žijících v manželství než u žen žijících mimo manželství. Také struktura živě narozených dětí podle pořadí jejich narození byla různá. V manželství se rodilo přibližně 45 % dětí v prvním pořadí a 41 % ve druhém pořadí, kdežto mimo manželství se rodilo téměř 60 % všech dětí jako děti prvního pořadí a „pouze“ 24 % jako děti druhého pořadí.

Od počátku 21. století dochází ke sblížení intenzity mimomanželské a manželské plodnosti, přestože úroveň mimomanželské plodnosti zůstává i nadále o něco nižší. Stále však lze pozorovat odlišnosti prokreačního chování vdaných

a nevdaných žen. U vdaných žen je průměrný věk při narození i při narození dítěte prvního pořadí stále vyšší než u nevdaných žen. Přestože průměrný věk při narození dítěte narůstá u vdaných i nevdaných žen, rychlost nárůstu tohoto věku je výrazně rychlejší u žen vdaných. Z toho důvodu se rozdíl průměrného věku při porodu mezi těmito dvěma skupinami stále zvětšuje.

Základní struktura živě narozených dětí podle pořadí jejich narození se v průběhu 21. století změnila, zároveň však zůstává i struktura stále tím, co odlišuje chování vdaných a nevdaných žen. Vdané ženy rodí v současnosti větší podíl dětí druhého pořadí než děti prvního pořadí. To je možné vysvětlit dvěma způsoby, jednak odkládáním rození dětí druhého pořadí do vyššího věku (tedy do pozdějšího kalendářního období), ale také tím, že v současnosti uzavírají manželství více rodinně orientované ženy, které mají dvě děti za jakýchkoliv podmínek. Nevdané ženy stále rodí nejvíce dětí v prvním pořadí. Podíl dětí druhého pořadí u nevdaných žen však v čase narostl. Struktura dětí narozených podle pořadí tak ukazuje na to, že nevdané ženy obecně mají stále jiné rodinné chování než ženy vdané, a alternativní soužití tak pravděpodobně není z hledis-

ka počtu dětí rovnocennou variantou k počtu dětí narozených v manželství.

Z analýzy plodnosti podle věku navíc vyplývá, že nárůst úhrnné plodnosti, který byl v České republice zaznamenán na počátku 21. století, byl dán výrazným nárůstem intenzity plodnosti nevdaných žen především ve věku 25–34 let, současně oživením intenzity plodnosti vdaných žen ve věku 30–34 let a zpomalením poklesu intenzity plodnosti vdaných 25–29letých žen.

Problematika mimomanželské plodnosti rozhodně není tímto článkem zcela vyčerpána. Svou pozornost si zaslouží nejen analýza plodnosti podle věku a rodinného stavu, ale také na příklad podle vzdělání či místa narození. Analýza plodnosti podle vzdělání by přitom mohla mimo jiné přiblížit i to, zda je prokreační chování v České republice možné vysvětlit druhým demografickým přechodem, teorií znevýhodnění nebo jinými teoriemi. Mimo to se v České republice od roku 2007 nabízí možnost zabývat se i některými charakteristikami otců dětí narozených mimo manželství. Lze tedy také zkoumat, i když pouze částečně, chování ženatých a neženatých otců. Všechny tyto souvislosti jsou námětem na další studie.

literatura

- Fialová, Ludmila, Dana Hamplová, Milan Kučera, Simona Vymětalová. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Friedman, Debra, Michael Hechter, Satoshi Kanazawa. 1994. „A Theory of the Value of Children.“ *Demography* 31 (3): 375–401, <http://dx.doi.org/10.2307/2061749>.
- Hamplová, Dana. 2003. *Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním*. Sociologické texty 03: 4. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hamplová, Dana. (ed.). 2006. *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hamplová, Dana (ed.). 2007. *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Chaloupková, Jana. 2007. „Diferenciace motivů svobodného mateřství: proč neprovdané matky nevstoupily před narozením svého prvního dítěte do manželství?“ *Data a výzkum* 1 (2): 127–140.
- Chaloupková, Jana. 2011. „Nejdříve dítě, potom svatba? Rodinné dráhy neprovdaných matek.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 12 (2): 30–39.
- Chaloupková, Jana, Eva Soukupová. 2007. „Postoje k manželství, nesezdanému soužití a rodičovství mimo manželství.“ Pp. 29–48 in Dana Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Inglehart, Ronald. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press, <http://dx.doi.org/10.1515/9781400869589>.
- Katrňák, Tomáš. 2006. „Kdo jsou svobodné matky v české společnosti?“ Pp. 45–55 in Jiřina Kocourková, Ladislav Rabušic (eds.). *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta.
- Lesthaeghe, Ron. 2010. „The Unfolding Story of the Second Demographic Transition.“ *Population and Development Review* 36 (2): 211–251, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1728-4457.2010.00328.x>.
- McDonald, Peter. 2000. „Gender Equity in Theories of Fertility Transition.“ *Population and Development Review* 26 (3): 427–439, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1728-4457.2000.00427.x>.
- Perelli-Harris, Brienna, Theodore P. Gerber. 2011. „Nonmarital Childbearing in Russia: Second Demographic Transition or Pattern of Disadvantage?“ *Demography* 48 (1): 317–342, <http://dx.doi.org/10.1007/s13524-010-0001-4>.
- Perelli-Harris, Brienna, Wendy Sigle-Rushton, Michaela Kreyenfeld, Trude Lappegård, Renske Keizer, Caroline Berghammer. 2010. „The Educational Gradient of Childbearing within Cohabitation in Europe.“ *Population and Development Review* 36 (4): 775–801, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1728-4457.2010.00357.x>.
- Poláček, Vladimír. 2006. „Nevdané matky a co je čeká.“ Pp. 40–75 in Dana Hamplová (ed.). *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Rychtaříková, Jitka. 2000. „Demographic Transition or Demographic Shock in Recent Population Development in the Czech Republic?“ *Acta Universitatis Carolinae Geographica* XXXV: 89–102.

- Rychtaříková, Jitka. 2004. „Změny generační plodnosti v České republice se zaměřením na vzdělání žen.“ *Demografie* 46 (2): 77–90.
- Rychtaříková, Jitka. 2007a. „Dvacet let svobodného mateřství v České republice (1986–2005).“ *Demografie* 49 (1): 1–12.
- Rychtaříková, Jitka. 2007b. „Porodnost v České republice: současný stav a nedávné trendy.“ Pp. 79–94 in *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- Rychtaříková, Jitka. 2013. „Děti narozené v manželství a mimo manželství: dvě různé populace.“ *Demografie* 55 (1): 4–26.
- Sobotka, Tomáš, Kryštof Zeman, Vladimíra Kantorová. 2003. „Demographic Shifts in the Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View.“ *European Journal of Population* 19 (3): 249–277, <http://dx.doi.org/10.1023/A:1024913321935>.
- Soukupová, Eva, Petr Sunega. 2006. „Manželství nebo nesezdané soužití: analýza finanční výhodnosti různých forem soužití.“ Pp. 16–27 in Dana Hamplová et al. *Nemanželská plodnost: její rizika a sociální podmínky*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Sunega, Petr. 2007. „Hospodaření úplných a neúplných rodin.“ Pp. 115–138 in Dana Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Van de Kaa, Dirk J. 1987. „Europe's Second Demographic Transition.“ *Population Bulletin* 42 (1): 1–59.
- Van de Kaa, Dirk J. 2002. „The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries.“ *Paper 6th Welfare Policy Seminar* [online]. Tokyo: National Institute of Population and Social Security [cit. 19. 10. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/o39glza>.
- Vítečková, Miluše. 2010. „Rodičovství v nesezdaném soužití.“ Pp. 117–150 in Jana Chaloupková. *Proměny rodinných a profesních startů*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Zeman, Karel. 2007. „Nemanželská plodnost – demografický přehled.“ Pp. 17–28 in Dana Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Zdroje dat:

- Eurostat. 2015. „Live Births by Mother's Age and Legal Marital Status.“ *Database by Themes* [online] [cit. 19. 10. 2015]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
- Český statistický úřad. 2015a. „Demografická ročenka České republiky 2006–2014.“ *Pramenná díla* [online] [cit. 19. 10. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/hmdu5qk>
- Český statistický úřad. 2015b. „Pohyb obyvatelstva 1989–2005.“ *Pramenná díla* [online] [cit. 19. 10. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/hmdu5qk>.
- Český statistický úřad. 2015c. „Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1785–2014, absolutní údaje.“ *Pramenná díla* [online] [cit. 19. 10. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/guqzo2h>.
- Český statistický úřad. 2015d. „Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1920–2014, analytické údaje.“ *Pramenná díla* [online] [cit. 19. 10. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/guqzo2h>.
- Český statistický úřad. 2015e. „Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1785–2014, relativní údaje.“ *Pramenná díla* [online] [cit. 19. 10. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/guqzo2h>.

Barbora Kuprová je doktorandkou na Katedře demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde zároveň působí jako vědecký pracovník. Věnuje se historické demografii (tradičním metodám a možnostem propojení historické demografie a metod využívaných na současná data – analýza přežívání, Coxova regrese) a vybraným problémům soudobé demografie.

Lze ji kontaktovat na adrese: bara.kuprova@gmail.com

poznámky

- ¹ Tento článek byl uskutečněn za podpory Grantové agentury České republiky v rámci projektu Dynamika změny české společnosti GA ČR GB14-36154G.
- ² Hranice prosté reprodukce udává, kolik by každá žena musela mít v průměru dětí, aby byl počet obyvatel dlouhodobě stejný, tedy počet zemřelých a narozených osob zůstal vyrovnaný. V rozvinutých zemích je tato hranice volně definována hodnotou úhrnné plodnosti kolem 2,1 dítěte na jednu ženu v reprodukčním věku (15–49 let).
- ³ Data z tabulky „Live Births by Mother's Age and Legal Marital Status“, Eurostat 2015 (<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>).
- ⁴ Belgie (50 % hodnota z roku 2011), Bulharsko (59 %), Dánsko (51 %), Estonsko (58 % hodnota z roku 2012), Francie (56 % hodnota z roku 2012), Irsko (67 % hodnota z roku 2012), Lotyšsko (45 %), Maďarsko (46 %), Nizozemsko (47 %), Norsko (55 %), Portugalsko (48 %), Slovinsko (58 %), Švédsko (54 %), Velká Británie (47 % hodnota z roku 2011)
- ⁵ Úhrnná plodnost udává průměrný počet živě narozených dětí připadajících na jednu ženu v reprodukčním věku za předpokladu, že míry plodnosti podle věku zůstávají neměnné.
- ⁶ Velká část žen samozřejmě v průběhu svého reprodukčního období mění svůj rodinný stav (někdy ne jednou). Nicméně tato skutečnost

nemá vliv na analýzu plodnosti podle rodinného stavu ženy, neboť je při výpočtech brán v úvahu rodinný stav ženy uvedený v rodném listě narozeného dítěte a ten je neměnný.

⁷ Je nutné si uvědomit, že za mimomanželskou plodností se mohou skrývat dvě rozdílné rodinné situace nevdané ženy. Nevdaná žena může v době porodu svého dítěte žít sama, pak se stává matkou samoživitelkou, nebo s otcem narozeného dítěte (případně s jiným mužem) v tzv. nesezdaném soužití. Běžná evidence obyvatelstva publikovaná Českým statistickým úřadem neumožňuje tyto rozdílné situace rozlišit, neboť je rodinný stav žen zjišťován pouze v kategoriích svobodná, vdaná, rozvedená a ovdovělá. Nicméně některá výběrová šetření informace o skutečném rodinném uspořádání nevdané ženy v době porodu poskytují, např. šetření *Sociální a ekonomické podmínky mateřství* z roku 2006.

⁸ V běžné evidenci obyvatelstva Českého statistického úřadu jsou totiž k dispozici počty živě narozených dětí podle věku a rodinného stavu až od roku 1992. Do té doby je znám pouze počet živě narozených dětí v manželství a mimo manželství.

⁹ Součet manželské a mimomanželské úhrnné plodnosti (počítané pomocí měř. 2. kategorie) dává dohromady celkovou úhrnnou plodnost. Z toho vyplývá, že lze jednoduchým způsobem spočítat podíl úhrnné manželské/ mimomanželské plodnosti na celkové úhrnné plodnosti.

¹⁰ Střední stav obyvatelstva je průměrný stav obyvatelstva daného období, v tomto případě stav obyvatelstva k 1. 7. daného roku.

¹¹ Počet živě narozených dětí ženám určitého věku a rodinného stavu je vztážen ke střednímu stavu žen daného věku a rodinného stavu.

¹² Počet živě narozených dětí ženám určitého věku a rodinného stavu je vztážen ke střednímu stavu žen daného věku bez rozlišení rodinného stavu.

¹³ To dokazuje například podíl předmanželských koncepcí (tzn. podíl dětí narozených v manželství, ale počatých před sňatkem rodičů; počítá se jako podíl dětí prvního pořadí narozených v manželství do 8. dokončeného měsíce (0–7 měsíců) od sňatku rodičů a všech dětí prvního pořadí narozených v manželství) žen do 20 let, který se v letech 1989–2006 pohyboval kolem 85–90 % [Rychtaříková 2007b: 91]. Data publikovaná Českým statistickým úřadem bohužel neumožňují počítat podíl předmanželských koncepcí podle věku ženy, proto zde nejsou uvedena novější data.

¹⁴ Součet úhrnných plodností nevdaných žen podle věku (počítaných pomocí měř. 2. kategorie) dává dohromady celkovou úhrnnou plodnost mimo manželství (obdobně pro vdané ženy a manželskou úhrnnou plodnost). Z toho vyplývá (jak bylo řečeno výše), že lze spočítat podíl úhrnné plodnosti žen v daném věku na manželské/ mimomanželské úhrnné plodnosti, nebo na celkové úhrnné plodnosti. Zároveň z toho vyplývá, že i v případě, že se intenzita plodnosti žen v daném věku v čase nemění, může se měnit její vliv na celkovou úhrnnou plodnost v případě, že se mění intenzita plodnosti žen v jiném věku/ věkových kategoriích.

¹⁵ Pořadí narozených dětí je obvykle určováno podle počtu všech předchozích dětí narozených jedné ženě. V úvahu mohou být brány všechny děti, nebo např. pouze živě narozené děti, či pouze děti narozené v nynějším manželství. V tomto článku jsou uvažovány pouze živě narozené děti. Mrtvorozenost, tedy podíl mrtvě narozených dětí ze všech narozených dětí, se přitom v České republice od počátku 90. let pohybuje na nízké úrovni – mezi 2,5 a 4 % [ČSÚ 2015e]. Výraznější změna hodnot po roce 2012 je dána především legislativou vztahující se k definici mrtvě a živě narozeného dítěte.

obsah

[statí]

Na stejné lodi, ale na kapitánském můstku: jak čeští politici konstruují symbolické hranice

Tomáš Samec, Lucie Černá 3

Sekularizace v pohledu inter- a intragenerační transmise: ČR ve srovnání post-komunistických zemí střední Evropy

Antonín Paleček 13

Zahraničně obchodní činnost hudebních vydavatelství v Československu v období normalizace: Podnik pro zahraniční obchod (PZO) Artia

Martin Husák 27

Trendy mimomanželské plodnosti v České republice po roce 1989

Barbora Kuprová 35

Časopis **Naše společnost** je odborným periodikem Centra pro výzkum veřejného mínění vydávaným od roku 2003 Sociologickým ústavem AV ČR, v. v. i. Počínaje rokem 2007 je časopis recenzovaný.

Redakce

Daniel Kunštát, šéfredaktor, Anežka Příběnská, výkonná redaktorka

Redakční rada

Ilona Bažantová (PrF UK, Praha), Adéla Gjuríčová (ÚSD AV ČR, Praha), František Kalvas (FF ZČU, Plzeň), Jindřich Krejčí (SOÚ AV ČR a FSV UK, Praha), Jiří Šubrt (FF UK, Praha), Tomáš Trampota (FSV UK, Praha), Jiří Vinopal (SOÚ AV ČR a FF UK, Praha), Milan Zeman (SÚ SAV, Bratislava), Lukáš Novotný (FF UJEP)

Zaměření časopisu

Statí vycházejí primárně z výzkumů veřejného mínění a jeho výsledků, a to s důrazem na širší mezioborové souvislosti a aktuálnost témat. Příspěvky čerpají z dat kontinuálních šetření CVVM i jiných výzkumů. Časopis vedle prvořadého zaměření na téma výzkumu veřejnosti a jejího mínění přijímá i náměty, které se opírají o paradigmaty nabízená sociologií, demografií, politologií, ekonomii, mediálními studii, soudobými dějinami a jinými příbuznými disciplínami.

Časopis vychází dvakrát ročně v nákladu 400 výtisků.

Naše společnost online: <http://cvvm.soc.cas.cz/>

Korespondenci zasílejte na adresu:

CVVM, SOÚ AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1 nebo na e-mail redakce.ns@soc.cas.cz

Praha 2015

ISSN 1214-438X (Print), ISSN 2336-1646 (Online)

SOU

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

